

Kv. Gjutmästaren 6

Pripps f.d. bryggeri i Ulvsunda industriområde, Stockholm

Kulturmiljöutredning

2018-08-28, rev. 2018-10-18

Nyréns Arkitektkontor

Kulturmiljöutredning I Kv. Gjutmästaren 6,
Pripps f.d. bryggeri i Ulvsunda industriområde, Stockholm

2018-08-28, rev. 2018-10-18 (mindre revidering gjord 2019-04-26 av litterering på s. 53)

PROJEKTINFORMATION

Utredningen är utförd på uppdrag av S:t Erik Markutveckling AB genom Marie Wallhammar

Utredningen är utförd av Nyréns Arkitektkontor genom:

Urban Nilsson, byggnadsantikvarie

Linda Thörner, byggnadsantikvarie

Nico van Gelderen, landskapsarkitekt

Omslag: Fotografi Pripps bryggeri 1970

Foton i utredningen är tagna av författarna, där inte annat anges.

Utredningen läses dubbelsidigt i A3.

Nyréns Arkitektkontor

Innehåll

Inledning

Bakgrund och syfte	5
Planeringsunderlag kulturmiljö	5
Metodik och avgränsning	5
Stadsutveckling i området och tillgängliga utredningar	5
Varsamhet och skydd	5
Stockholms stadsmuseums kulturhistoriska klassificering	6

Områdesplan

8

Metodik

Kulturhistoriskt värde som verktyg	9
Analys av känslighet/tålighet	9

Historik

Arkeologiska lämningar	10
Minnen från forntiden	10
Utredningsområdets fornlämningar	11
1600-1800-tal Odlingslandskapet	12
Ulvsunda slott	12
Norrby gård	12
1900-tal Ulvsunda industriområde	12
Ulvsunda styckas	12
Tidig industriell etablering	12
Bromma flygplats	14
Ulvsunda industriområde utvidgas	14
Pripps bryggeri	16
Bakgrund	16
Anläggningens uppförande	16
Arkitektur och konstruktion	17
Anläggningens logistik	17
Den yttre miljöns gestaltning	20
Gunnar Martinsson (1924-2012)	20
Till- och ombyggnader	24
Nya byggnader	24
Interiörer	27

Bryggeriets logistik	28
Råvaror för öltillverkning	28
Tillverkningsprocessen vid Pripps bryggeri	28
Övriga byggnader och funktioner	29

Bryggeriarkitektur	28
Stadsbildsmotiv	32
Marknadsföring	32
Medeltids- och renässansinspirerad arkitektur	32
Material och volymverkan	32
Produktion och konjunktur	

Bryggeriet i Bromma läggs ner	34
Byggnader - förändringar efter 2004	34
Yttre miljö - förändringar efter 2004	34

Områdets framväxt i kartbilder och ortofoton	35
--	----

Nulägesanalys

Landskapsbild	38
Geologi	38
Topografi	38

Yttre miljöns karaktär	39
Funktionella ytor i kontrast till park och vatten	39

Rumsbildningar och vyer	41
Representativitet och funktionalitet	41

Tidigare markanvändning: före etableringen av Ulvsunda industriområde	44
Arkeologiska lämningar	44
Norrby gårds odlingslandskap	44

Markplanering	45
Pripps bryggeri	45

Bebyggelsens karaktär	46
Bebyggelsestruktur och arkitektur	46

Identifikation av kulturhistoriskt värde

Möjligheter till kunskap och förståelse	48
Spår i landskapet	48
Senmodernistisk industriarkitektur	48
Monumental skala	49
Öl- och läsktillverkningsprocessens avläsbarhet	49
Kulturhistorisk helhet	50
Kulturhistorisk relevans	50

Analys av känslighet/tålighet

Analysmetod	51
Känsligt och tåligt	51
Yttre miljö	51
Bebyggelse	51
Prioritering	51
Yttre miljö	51
A-E: Central rumslighet	51
F-J: Åt söder	52
K-N: Åt väster och norr	52
O-Q: Kaj och strand	52
Bebyggelse	53
R-Å	53

Att ta tillvara och utveckla

Inledning	54
Förutsättningar	54
Övergripande	54
Att göra historien levande	54
Kvaliteter att ta tillvara och utveckla	54
Struktur och yttre miljö	54
Byggnader	55
Avslutningsvis	55

Källor

Tryckta källor och litteratur	56
Otryckta källor	56
Utredningar och rapporter	56
Arkiv	56
Digitala källor	56

Inledning

Bakgrund och syfte

I enlighet med Stockholms översiktsplan är det stadens ambition att utveckla Ulvsunda industriområde till en ny stadsdel med blandade funktioner. En sådan utveckling pågår sedan flera år längs Bällstavikens norra del, med Annedal som exempel. Den aktuella delen av Ulvsunda industriområde som ligger utanför gränsen för buller från Bromma flygfält avses att utvecklas på motsvarande sätt. Denna del av industriområdet utgörs av Kv. Gjutmästaren 6 f.d. Pripps bryggeri. Som planeringsunderlag inför aktuell detaljplanering låter fastighetsägaren S:t Erik markutveckling AB, genom Svefa AB och Bengt André, ta fram olika utredningar bl.a. avseende de fysiska strukturer inom fastigheten som representerar ett kulturhistoriskt värde.

För att integrera det f.d. industriområdet med staden måste anpassningar göras t.ex. av gatunätet för att den nya stadsdelen ska hänga samman med staden i övrigt. Ulvsunda industriområde kan förvandlas till en stadsdel som länkar samman Brommas bebyggelse i Stockholm med kommunerna Sundbyberg och Solna öster om Ulvsundasjön. För att detta ska kunna göras på ett mot kulturmiljön respektfullt sätt behövs dels att planeringsunderlag som behandlar kulturmiljön tas fram, dels att sakkunnig avseende kulturvärden deltar i planprocessen. En sådan process säkerställer att kulturhistoriskt värde inte förvanskas under planprocessen (PBL 8:13).

Planeringsunderlag kulturmiljö

Denna kulturmiljöutredning sammanfattar det aktuella kunskapsläget och kompletterar där kunskap saknas. Senare i processen görs en konsekvensanalys i vilken förslagens påverkan på kulturmiljön bedöms.

Antikvarisk medverkan sker kontinuerligt under planprocessen i form av möten och insatser samordnade med samråds- och granskningsskedena.

Kulturmiljöutredningen kommer att fungera som referens och utgångspunkt i det fortsatta planarbetet. Utgångspunkt tas i byggnaderna och områdets yttre miljö - upplagsytor, rumsbildningar, park, vegetation, vägar, silor, anläggningar i mark etc. Analyser och resultat presenteras med förklarande illustrationer och figurer vilket ger utredningen en tydlighet som förbättrar dess möjligheter att fungera som ett framåtsyftande planeringsverktyg. I kulturmiljöutredningen fördjupas historiken, idéerna kring anläggningens landskapsarkitektur redovisas och fastigheten förklaras i förhållande till sin omgivning. Till detta läggs flera analysnivåer som utmynnar i analys av känslighet och tålighet mot förändring d.v.s. ett första steg i riktning mot en prioritering mellan värdefulla delar i området. Utredningen avslutas med ett kapitel som dels pekar på de kulturhistoriska kvaliteterna som särskilt bör tas tillvara och understrykas, dels vilka delar som kan återskapas, nytolkas och utvecklas.

Metodik och avgränsning

Kvaliteterna i den yttre miljön, byggnadernas exteriör och interiöra är stora. Kulturmiljöutredningen är ett kunskapsunderlag som syftar till att områdets kulturhistoriska värde ska kunna tas tillvara långsiktigt. Nyréns Arkitektkontors uppdrag är att ta fram en kulturmiljöutredning: ett dokument som skapats av en grupp, bestående av byggnadsantikvarier och landskapsarkitekter. Den metodik som tillämpas bygger på ett samarbete mellan Nyréns Arkitektkontor och Stockholms stad som utvecklats då ett antal antikvariska planeringsunderlag tagits fram under

2010-talet – t.ex. Gasverksområdet, Östermalmshallen, Värtahamnen/Frihamnen m.fl. Utredningsområdet omfattar dels kv. Gjutmästaren 6, dels dess anslutningar och omedelbara omland.

Stadsutveckling i området och tillgängliga utredningar

I takt med att intresset har ökat för att stadsutveckla Ulvsunda industriområde har ett antal utredningar med relevans för Gjutmästaren 6 gjorts på senare år. Med utvecklingen av den nya stadsdelen Annedal norr om Ulvsunda har intresset ökat när det blivit tydligt att det är möjligt att bygga stad trots närheten till Bromma flygplats. Den verksamhet som bedrivs vid flygfältet har hittills ansetts omöjliggöra en förvandling av Ulvsunda industriområde till en tätare stadsstruktur. Samtidigt har området under denna tid fyllt en efterfrågad funktion som ett av få verksamhetsområden i innerstadens närhet.

2017 gjorde Wenanders byrå en översiktlig kulturmiljöanalys av en del av Ulvsunda industriområde. 2011 behandlades bryggeriet utförligt av Stockholms stadsmuseum i en byggnadshistorisk inventering. Samma år prövades ett förslag till utveckling av fastigheten: dess namn var REMIX och Reichmann antikvarier konsekvensanalyserade förslagens påverkan på fastighetens kulturhistoriska värde. Tillsammans med relevant litteratur och planeringsunderlag från Stockholms stad har dessa utredningar fungerat som utgångspunkt för historikdelen i Nyréns arbete med kulturmiljöutredningen men vi har också breddat perspektivet på flera sätt - bryggerihistoriskt, arkitekternas förhållningssätt till landskapet, utvecklad kulturvärdesbeskrivning etc. I kulturmiljöutredningen finns dessutom ett antal analysnivåer enligt beskrivning ovan.

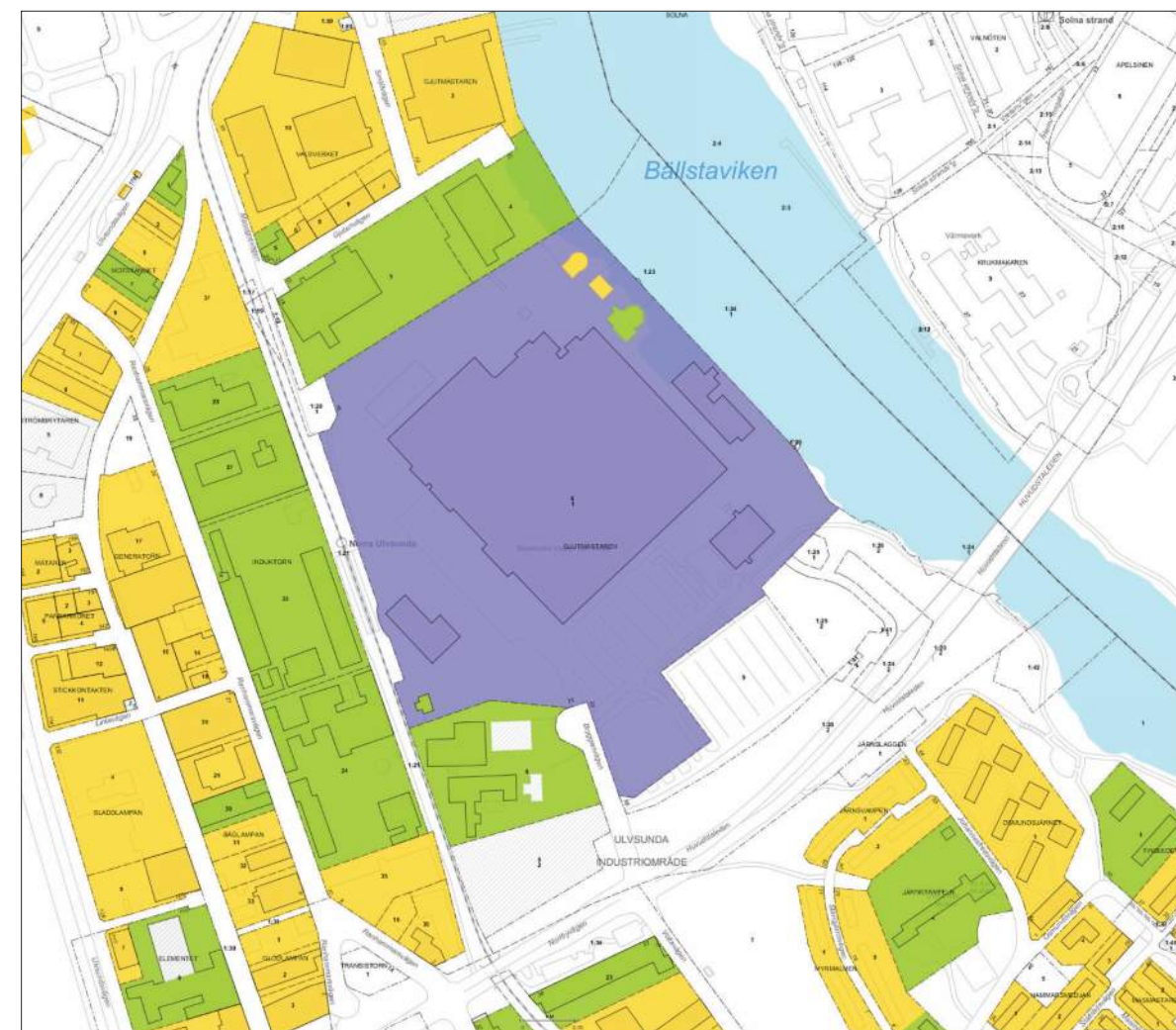
Varsamhet och skydd

Stockholms stadsmuseum har på stadens uppdrag klassificerat Stockholms bebyggelse med avseende på dess kulturhistoriska värde. Den klassificering som gjorts för kv. Gjutmästaren 6 bedöms området både som en industriell helhet och utifrån sina enskildheter. Klassificeringen är en viktig förutsättning för de analyser som görs och de slutsatser som dras i kulturmiljöutredningen.

Hur fastigheternas kulturhistoriska värde kan bedömas och deras känslighet mot förändring analyseras, enligt Nyréns bedömning, kommer till uttryck i denna kulturmiljöutredning.

Genom den nya detaljplanen förses fastigheterna med skydds- och varsamhetsbestämmelser (PBL 8:13, 8:17) som formuleras med ledning av denna kulturmiljöutredningen och Stadsmuseets klassificering.

Källa: Den del av Stockholms stadsmuseums kulturhistoriska klassificering, med beskrivande text, som avser fastigheten Gjutmästaren 6 finns i Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister www.bebyggelseregistret.raa.se - Kulturhistorisk värdering Gjutmästaren 6, Stockholms Stadsmuseum 2009-09-08. Klassificeringskartan med beskrivande text finns även att nå via Stockholms stadsmuseums hemsida - http://kartor.stockholm.se/bios/dpwebmap/cust_sth/kul/klassificering/DPWebMap.html. Texten återges i Gjutmästaren 6 f.d. Pripps-bryggeriet. Ulvsunda industriområde, Stockholm. Byggnadshistorisk inventering, del 1. Byggnadshistorisk rapport 2011:2.

Stockholms stadsmuseums kulturhistoriska klassificering

Blå = Fastighet med bebyggelse som är synnerligen värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt.

Egendomen Ulvsunda inköptes 1904 av Stockholms stad för att bereda plats för industrier. Även om enstaka fabriker uppfördes före 1930-talet så var det framförallt efter andra världskriget som bebyggelsen tillkom. Vid sidan av Västberga är Ulvsunda Industriområde år 2009 Stockholms största verksamhetsområde nära innerstaden, med verkstäder, kontor, lager, grossistfirmor, stormarknader med mera. Stadsbilden är sammanhållen, arkitekturen ofta välformad. De sammantagna kulturhistoriska värdena är stora.

Den stora f.d. bryggeri- och läskedryckfabriken på kv. Gjutmästaren 6 uppfördes i slutet av 1960-talet av Pripp-Bryggerierna. För ritningarna stod Anders Berg Arkitektkontor med Lars Wahlman som ansvarig. Förutom produktions- och servicebyggnader anlades här företagets huvudkontor. Med sin våningsyta på 133 000 kvadratmeter och 1000 anställda var det en osedvanligt

stor arbetsplats. Anläggningen uppfördes som en del av bryggeriföretagets koncentration av verksamheten, och är ur denna synvinkel ett uttryck för tidens strukturrationaliseringar och idéer om stordrift, med synnerligen stora samhällshistoriska och industrihistoriska värden. Den är även ett väsentligt uttryck för Stockholms tradition som bryggeristad, med stora kontinuitetsvärden i och med kopplingen till äldre anläggningar som Münchenbryggeriet.

Skalan och utformningen är monumental, vilket tillsammans med det dramatiska läget invid Bällstaviken bidrar till mycket stora miljöskapande och stadsbildsmässiga värden. Även de arkitektoniska och arkitekturhistoriska värdena är stora. Detta är ett representativt, sammanhållet och välgestaltat exempel på tidens industribyggande. De successivt upptrappade byggnadskropparna är slutna och massiva, men samtidigt eleganta, med stora murskivor i brunt tegel som effektivt kontrasterar mot svepande röda fönsterband och mot delar i rå betong. Byggnaderna är ett tidigt exempel på storskaligt industribyggande med prefabricerad betongstomme, och har ur denna synvinkel byggnadsteknikhistoriska värden. Här kan man nämna den imponerande tapphallen vars välvda tak (med en spännvidd på 50 meter) bärs av gigantiska förtillverkade betongbågar.

Anläggningen är i huvudsak välbevarad. Några byggnader har tillkommit och ett fåtal har rivits. Hus 1 har fått tillbyggnader på sin nordvästfasad. Vissa fönster har bytts och entréer förändrats. Flertalet av dessa förändringar får ses i ljuset av en intensiv och föränderlig verksamhet. På 2000-talet omvandlades större delen av anläggningen till stormarknad (även om kontorshuset fortfarande används av bryggeribolaget Carlsberg Sverige). I samband med detta kläddes sydvästfasaden på hus 1 in med vit plåt och mot sydöst uppfördes en entrétillbyggnad. Dessa förändringar överensstämmer inte med ursprunglig gestaltning.

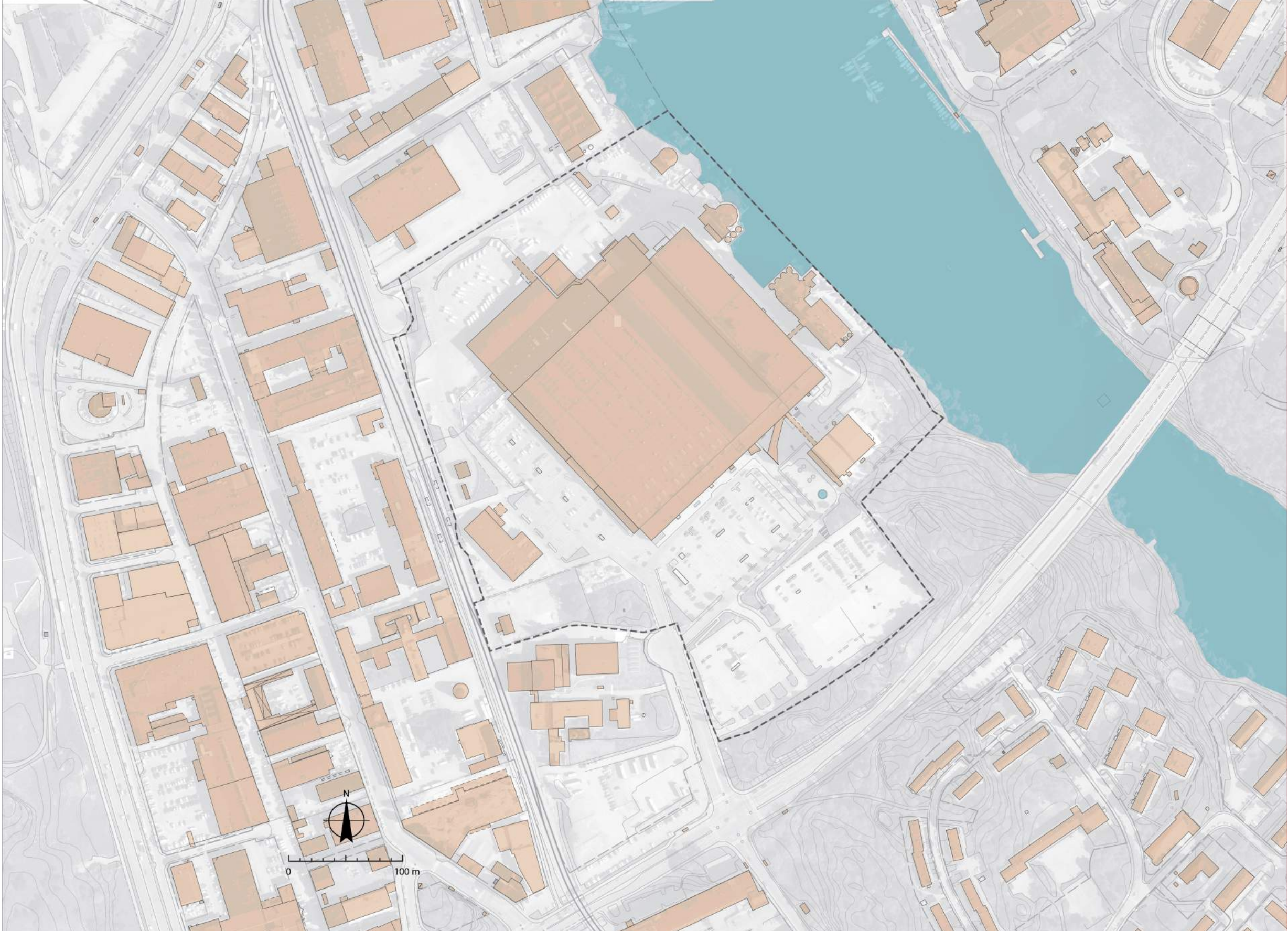
Mälteriet (hus 15), utjämningsmagasinet (hus 13) och kylkompressorbyggnaden (hus 6) är samtliga senare tillägg som inte är nödvändiga för att förstå den ursprungliga processen. Mälteriet bedöms dock ha särskilda kulturhistoriska värden med positiv betydelse för stadsbilden, och har betecknats med grön klass på den kulturhistoriska klassificeringskartan. Utjämningsmagasinet och kylkompressorbyggnaden har gulklassats på kartan (positiv betydelse för stadsbilden och/eller visst kulturhistorisk).

>> Inledning

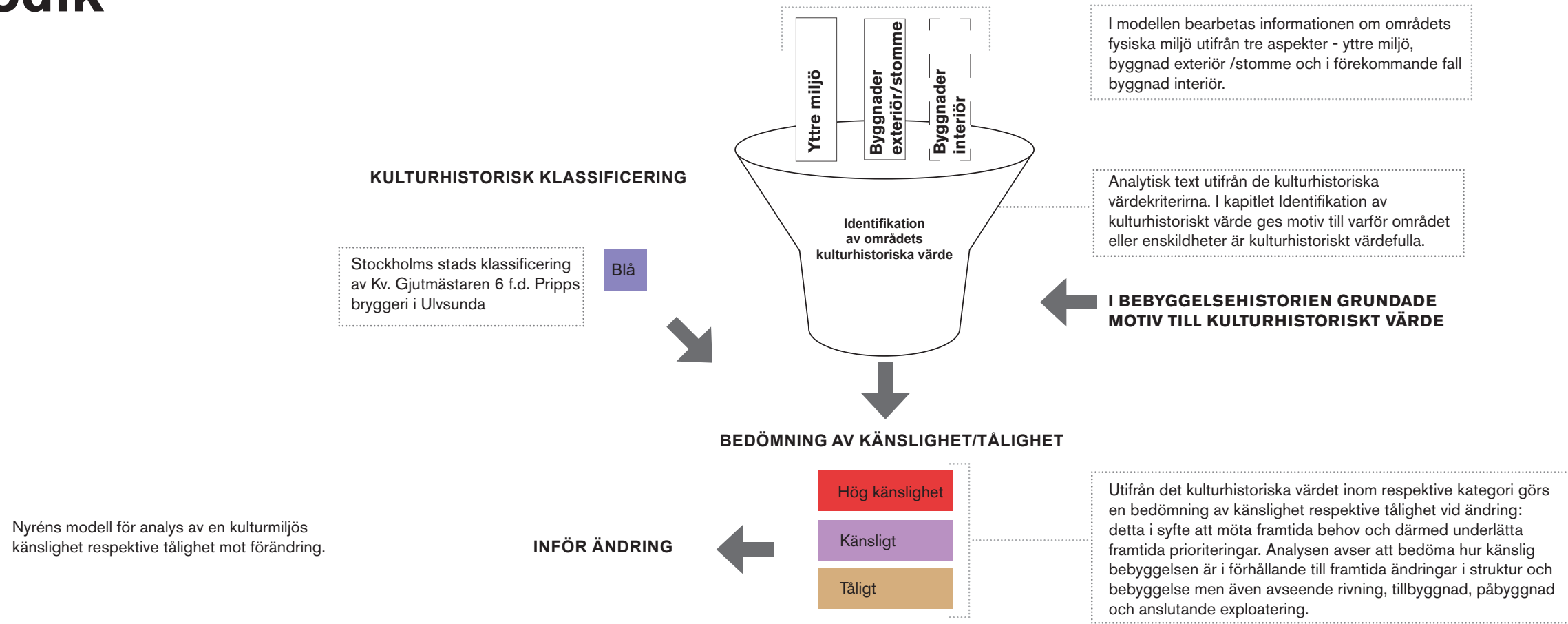
Ortofoto 2017

Områdesplan

Metodik

Kulturhistoriskt värde som verktyg

Fastigheten Gjutmästaren 6 rymmer grovt sett spår från tre kulturhistoriskt intressanta skeden - förhistorien med arkeologiska lämningar, 1600- 1800-talets odlingslandskap, 1800-talets kommunikationer på vatten och storbryggeriets industriella verksamhet. Av dessa dominerar bryggerianläggningen samtidigt som de tidigare skedena har avsatt spår som ännu idag är påtagliga och möjliga att knyta an till i den framtida utvecklingen av fastigheten.

Utmärkande för en industrimiljö är att helheten är viktigare än delen. Anläggningens beståndsdelar i form av byggnader och tekniska anläggningar har sina egna specifika funktioner och satta tillsammans bildar de en helhet som är kulturhistoriskt betydelsebärande. Då den kulturhistoriska betydelsen bedöms är också det historiska skeendet av vikt. Under den tidsrymd då bryggeriet var i drift var produktionen mycket hög. Under den period då verksamheten bedrevs ändrades

aldrig produktionssättet i grunden vilket innebär att de ändringar som trots allt gjorts är blygsamma och har därför avsatt ett begränsat kulturhistoriskt avtryck.

Anläggningens organisation och arkitektur uttrycker en vilja till rationalitet, storskalighet och att alla funktioner ska lösas på en plats. I värdebeskrivningen läggs därför tonvikten vid helheten där den ursprungliga utformningen framstår som kulturhistoriskt mest intressant.

När en så anslående industrimiljö som f.d. Pripps bryggeri med föregående historiska epoker ska analyseras med avseende på dess kulturhistoriska värde behöver värdet brytas ned i olika kategorier för att bli begripligt. Som utgångspunkt för hanteringen av det kulturhistoriska värdet i utredningen tas *Plattform kulturhistorisk värdering och urval* (Riksantikvarieämbetet 2015). Det värde som den yttre miljön och bebyggelsen representerar sorteras enligt plattformens begrepp - Möjlighet till kunskap och förståelse; Kulturhistorisk helhet och Kulturhistorisk relevans.

Analys av känslighet/tålighet

På vilket sätt det kulturhistoriskt intressanta f.d. bryggeriet är känsligt respektive tåligt för förändring härleds ur motiv grundade i dess tillkomsthistoria och förändringsprocess.

Som industri- eller verksamhetsområde speglar det f.d. bryggeriet ett sammansatt kulturhistoriskt värde. Det är en helhetsbild som tonar fram: en verksamhetens och arbetslivets sammanhang. Härefter ligger det övergripande kulturhistoriska värdet. Vid ett kommande återbruk och utveckling av bryggerimiljön till en ny stadsdel i Stockholm finns även ett stort behov av att gå in på enskildheter, dra gränser och prioritera. Här ställs värden mot varandra och avvägningar görs. Vad kan ändras och vad får inte röras? Hur kan tillägg fogas till befintlig struktur? Hur ser graderna däremellan ut?

Metoden kan liknas vid en industriell process där råvaran förädlas: i detta fall information om den fysiska miljöns kulturhistoriska värde. Informationen om Pripps bryggeri sorteras enligt kategorierna yttre miljö och byggnaders

exteriör/stomme. Bedömningen av en byggnads exteriör och stomme görs med kännedom om vilka interiöra kvaliteter som finns, utan att dessa beskrivs i detalj. Processen tillförs kulturhistoriskt grundade motiv och biprodukter avgår d.v.s. kunskap som inte är relevant för området fysiska nu. Slutprodukten är en bedömning av området känslighet respektive tålighet för ändringar.

För en mer detaljerad beskrivning av analyskartornas innebörd se kapitel Analys av Känslighet/tålighet s. 51-53.

Arkeologiska lämningar

Minnen från forntiden

Bromma har en intressant förhistoria med många fornminnen. Undersökningarna av Brommas arkeologiska lämningar inleddes på 1930-talet i samband med att Bromma flygfält byggdes. Utgrävningarna har visat att det var framförallt under yngre järnåldern (ca 500e.Kr-1050e.Kr) som nuvarande Bromma bebyggdes. Då gjorde landhöjningen att det blev möjligt att ha boskap och bedriva viss odling i området. Fornminnena vittnar om en i flera avseenden rik omgivning.

Vid denna tid börjar ensamgårdar utvecklas till byar och bosättningarna låg invid dåtida vattenleder. Det är nu som Brommas byar Nockeby, Nora, Riksby, Glia, Linta, Ekeby, Ranhamma och Ulvsunda formas. Vattenvägarna var de viktigaste samfärdslederna från havet och in mot den rika bygden runt Mälarens stränder. Från utredningsområdet var det nära till Birka som bildades på Björkö vid mitten av 700-talet e.Kr. Till Birka kom köpmän och hantverkare med varor från hela Europa och andra delar av världen, byte och handel var en del av järnålderssamhället. Efter ca 200 år började Birkas invånare överge staden och nästa blomstrande stad blev Sigtuna.

Den yngre järnåldern var en tid av stor oro vilket bland annat visar sig i de många fornborgar som byggdes vid denna tid. Under 1100-talets senare del ansågs det nödvändigt att befästa trakten kring utredningsområdet. Då uppfördes bl.a. kyrkorna i Bromma och Solna som rundkyrkor vilket innebar att de både hade en försvarfunktion och en religiös funktion. Kyrktypen är ovanlig i landet, men det har troligen ett samband med områdets strategiska betydelse då Mälaren fortfarande var en havsvik.

Kartan visar hur stor yta som var vattentäckt för 1000 år sedan jämfört med idag. Bromma var beroende av omgivningen och samverkade med den. Närheten till Birka, Sigtuna och Uppsala påverkade området på olika sätt bl.a. genom byte och handel. Källa: SGU

Kartan visar hur stor del av utredningsområdet som var vattentäckt för 1000 år sedan i kombination med var det finns registrerade forn lämningar. Källa: SGU, bearbetad.

■ Vattentäckt yta för 1000 år sedan □ Strandlinjen idag

Kartan visar hur stor del av utredningsområdet som var vattentäckt för 1000 år sedan, registrerade forn lämningar samt nuvarande bebyggelse. Källa: SGU, bearbetad.

Del av fornlämning 23:1(nr. 4), sten på toppen av en av gravhögar. I bakgrunden syns idrottsplatsen och Ulvsunda industriområdes första etablering. Foto: Englund 1959. Källa SSM, fotovy markerad på karta till höger

Del av fornlämning 23:1(nr. 4), skeppsformig stensättning. Foto: Englund 1959. Källa SSM, fotovy markerad på karta till höger.

Utredningsområdets fornlämningar

Runstenar och andra fornminnen i närområdet vittnar om ett visst välstånd och en rik omgivning i Bromma under järnåldern, framför allt yngre järnåldern. Undersökta gravfält vid nuvarande Pripps f.d. bryggeri visar ett omfattande fyndmaterial med både inhemska och importerade föremål.

- Nr 1. **Bromma 21:1. Borttagen.** Dateras till 700-800 e Kr och undersöktes och borttogs i samband med att Huvudstaleden byggdes ut. Gravfältet var komplex och innehöll en rik utrustning med bland annat smycken, dräktstillbehör, redskap i och spel. Bromma 21:1, 22:1 och 23:1 bildar en enhet som har tolkats som ett karaktäristiskt gårdsgravfält från yngre järnåldern.
- Nr 2. **Bromma 22:1, 22:2. Borttagen.** Hög respektive boplatsoområde. Undersökta och borttagna.
- Nr 3. **Bromma 22:3. Välbevarad.** Stensättning, rund, ca 6 meter i diameter, fylld, ca 0,2 meter hög. Övertorvad. I mitten är ett par ca 0,3 meter stora stenar synliga i ytan.
- Nr 4. **Bromma 23:1. Borttagen.** Är utgrävt och borttaget och bestod av ca tio fornlämningar. Förutom skeppsformiga stensättningar även två

högar och sex runda stensättningar. Det är intressant att båtar i olika former avbildas under forntiden både på hällristningar och i form av stenskepp. Båtar som gravform förekommer i Norden under en lång period av vår förhistoria, främst under yngre bronsåldern och yngre järnåldern.

- Nr 5. **Bromma 24:1. Borttagen.** Sammanförda lämningar. Stensättningsliknande bildning och höglignande.
- Nr 6. **Bromma 25:1. Bevarad.** Har pekats ut i fornminnesregistret som en rest av en bytomt som kan ha kontinuitet från förhistorisk tid eller var en ladugård tillhörande Norrby gård. Terrassen ligger på en bergshöjd strax ovanför Bällstaviken. Ingen arkeologisk utgrävning har gjorts. Bebyggelsen antas ha ödelagts i tidig medeltid och det finns inte några kända spår av den i arkiv eller kartmaterial.
- Nr 7. **Bromma 26:1. Bevarad.** Gravfält, 35x30 m (N-S) bestående av 5 fornlämningar. 3 runda stensättningar samt 2 rektangulära stensättningar.
- Nr 8. **Bromma 27:1. Bevarad.** Stensättningsliknande bildning, närmast rund 5m diam och 0,1 m h. Övertorvad med i ytan enstaka stenar. Naturbildning. Går att återfinna. Pripps har fyllt på med stora jordmassor.

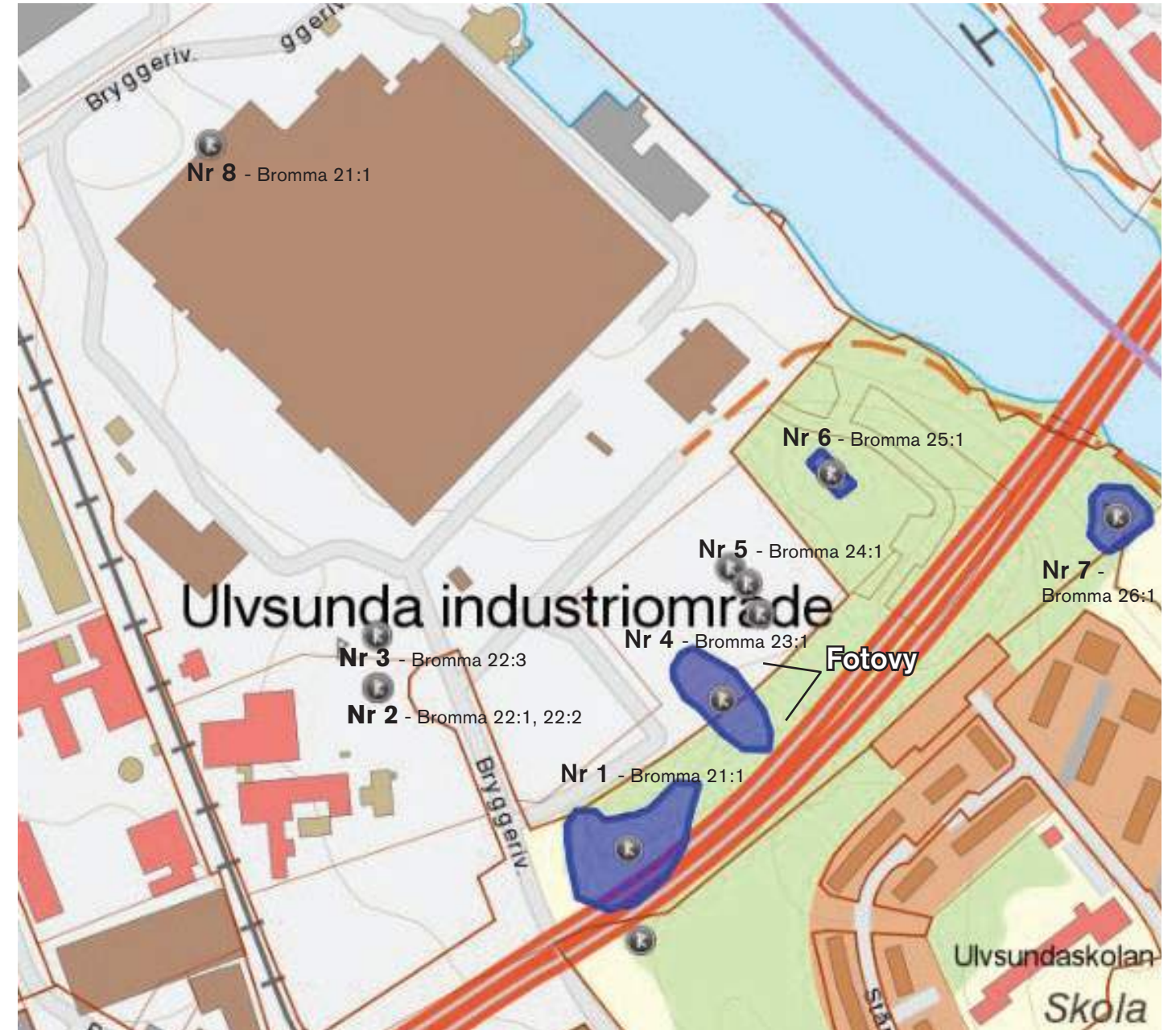

Illustration från FMIS Riksantikvarieämbetet. Visar de registrerade fornlämningar som finns i utredningsområdet.

1600- 1800-tal Odlingslandskapet

Ulvsunda slott

Ulvsunda är ett av de tidigast i skrift belagda ortnamnen i Stockholm. Namnet har sitt ursprung i *ulv* som betyder varg. Ulvsund var ursprungligen namnet på det trånga utloppet från Lillsjön till nuvarande Ulvsundasjön. Gården Ulvsunda omnämndes första gången 1347 (in Vlfhsunde). Under 1600-talet förekommer skrivningar av namnet som Ållsunde, (1617), Åhlsunde (1682).

Ulvsunda slott uppfördes 1644-45 av fältmarskalken greve Lennart Torstenson. Dess ägor kom så småningom att sträcka sig över hela östra Bromma ända ut på Essingeöarna. Slottet var ursprungligen en utpräglad renässansbyggnad med brant sadeltak och ornamenterade gavelrösten. Slottets nuvarande utseende med drag av empir och italiensk renässans fick byggnaden vid en omfattande restaurering på 1830-talet. Under Ulvsunda säteri låg ett antal frälsegårdar, bl.a. Nora, Riksby, Linta, Glia, Ranhammar och Norrby.

Under senare delen av 1700-talet tillkom den väg mellan Ulvsunda slott och Bällstabro som ligger kvar på i princip samma sträckning och därmed har en ca 250-årig hävd (streckad på 1829 års karta s. 13). Sträckningen motsvarar ungefär dagens Ulvsundavägen och Karlsbodavägen.

Norrby gård

I reduktionsjordeboken från år 1686 nämns Norrby gård som ett frälsehemman under Ulvsunda säteri och det påstås ha varit jaktstätt åt drottning Kristina. Norrby kan också ha haft en föregångare ända från järnåldern och gården finns med på de tidigaste kartorna över området. Ända fram till uppförandet av Pripps bryggeri präglades markanvändningen vid utredningsområdet av Norrby gårds verksamhet. Sydväst om gårdsbebyggelsen fanns odlingsmark och en väg ledde in till huvudbyggnaden från nordväst.

Huvudbyggnaden var ett tvåvånings vitputsat stenhus med sidoflyglar och uppfördes vid 1800-talets början. Parken var delvis terrasserad med anlagda trädgårdar och en parterr. Gårdens övriga byggnader var ordnade öster och väster om huvudbyggnaden. Norrby gård fick skyddsbestämmelser i stadsplanen från 1951 och betecknades som kulturresevat. Men när huvudbyggnaden brandskadades 1957 revs hela gårdsbebyggelsen.

1900-tal Ulvsunda industriområde

Ulvsunda styckas

År 1900 avled den siste godsherren på Ulvsunda och några år senare såldes egendomen. Kort därefter avstyckades marken och såldes som villatomter. Slottet avyttrades de flesta värdefulla inventarier innan anläggningen såldes till landstinget för att användas som vårdanstalt. Ännu i början av 1900-talet präglades området av Ulvsundas och Åkeshofs markanvändning. Dalgångarna var uppodlade och bebyggelsen bestod av ett antal gårdar och torp.

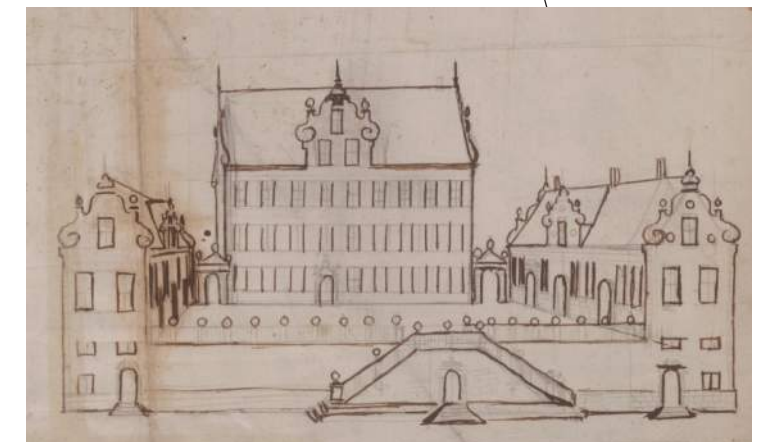
Tidig industriell etablering

Stockholms stad köpte den stora markegendomen Ulvsunda 1904 bl.a. för att bereda plats för industrier som behövde goda järnvägsförbindelser och tillgång till en kaj. Sedan 1866 gick Norra stambanan genom området liksom den privat anlagda Västeråsbanan från 1876. Vid Bällstaviken fanns kajanläggningar och en spårvagnslinje startade 1914.

Det var en stor kontrast mellan det agrara odlingslandskapet och det utpräglade stora industriområdet som kom att etableras väster om Bällstaviken. År 1915 stod järnvägssträckningen mellan Sundbyberg och hamnanläggningen vid Ulvsundasjön färdig och området försågs med el-, gas-, vatten-, och avloppsledningar. De tidigaste industriella etableringarna i området skedde under senare delen av 1910-talet men på grund av första världskrigets utbrott avstannade byggnationen. Den efterföljande ekonomiska depressionen ledde till att det varken såldes eller uppläts några tomter i området mellan 1919 och 1930. Det saknades också bostäder för arbetare i området och det fanns inga kommunikationsmöjligheter att arbetspendla till platsen. En viss nyetablering påbörjades vid 1930-talets slut, men det var först under 1940-, 50-, och 60-talen som den industriella etableringen tog fart på allvar.

Del av "Charta öfver Stockholms stads belägenhet", år 1750 av Georg Buiрман. Källa: KB

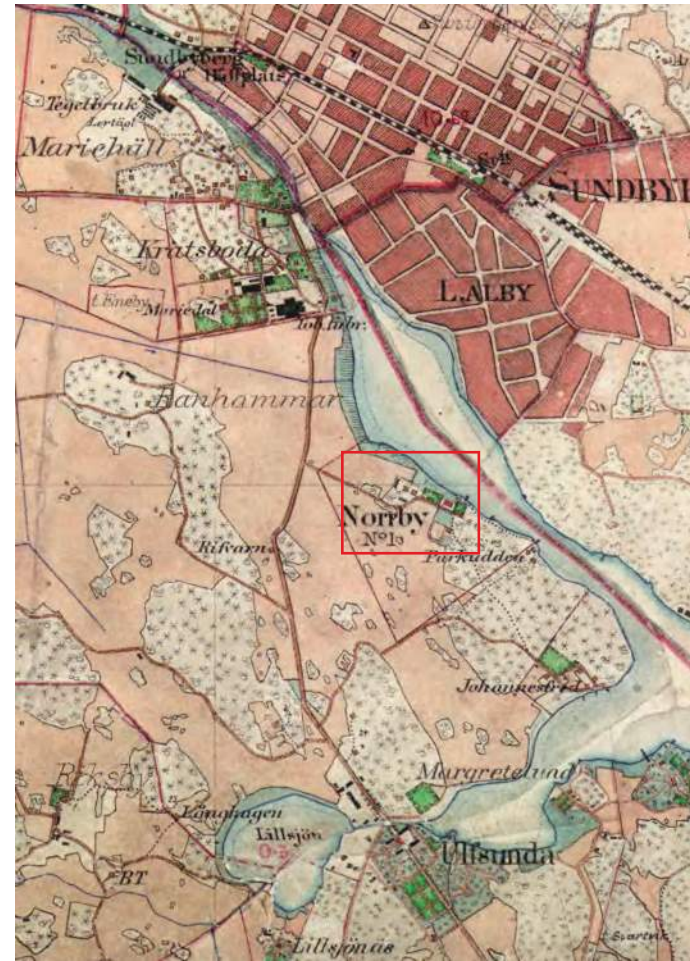

Förlaga till bildverket Suecia antiqua et hodierna 1661-1662, av Erik Dahlbergh Ulvsunda slott från sjösidan. På 1830-talet byggdes slottet om till dess nuvarande utseende. Källa: KB

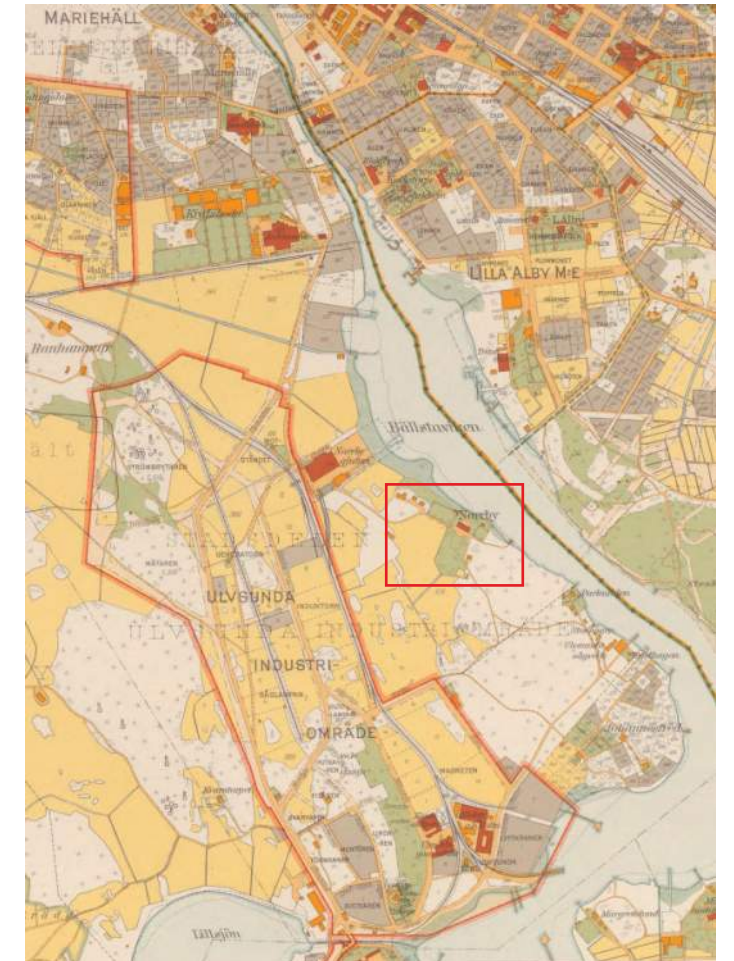
>> Historik

Del av karta "Bromma Socken" år 1829. Med röd streckad linje markeras den väg som gick från Ulvsunda slott till Bällstabron och som idag ungefär motsvarar Ulvsundavägen och Karlsbodavägen. En mindre väg ledde till Norrby gård vid Bällstaviken. Källa: KB.

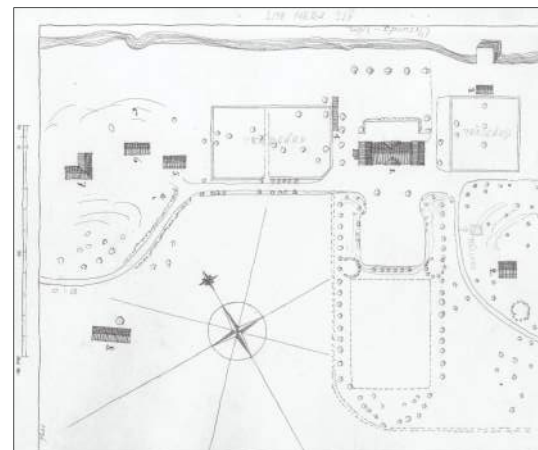

Häradsekonomska kartan från 1901-1906. Norrby gårds och Johannesfreds hemmansgränser är utritade med tunna röda streck. Vid läget för Huvudstaledens brofäste ligger Parkudden, förmodligen ett sommarnöje. Källa: Lantmäteriet

Del av Sundbybergsdelen av "Plankarta över Stockholm med omnejd i 12 blad" upprättad 1917-20. På kartan syns utsträckningen av den ursprungliga delen av Ulvsunda industriområde. Norrby gjuteri är uppfört norr om Norrby gårds ägor. Källa: Stockholms universitetsbiblioteks specialsamlingar.

1. Situationsplan Norrby gård. 1929. SSM
 1. mansbyggnaden, 2. boningshus, 3. bod, 4. vedbodar, 5. boningshus, 6. brygghus, 7. uthus, 8. bod
2. Norrby gård, huvudbyggnaden med gårdsplanen i förgrunden. Foto Gösta Selling 1929. Källa: SSM
3. Norrby gård sedd från sydväst, med infartsallén från nordväst. Foto Gösta Selling 1929. Källa: SSM

Bromma flygplats

Behovet av en ny flygplats i Stockholm ökade under början av 1900-talet och 1933 beslöts att den skulle byggas vid Riksby i Bromma. Flygplatsen invigdes 1936 och den kom att sätta sin prägel på bebyggelse och infrastruktur i området. På grund av närheten till flygfältet begränsades byggnadernas höjd i omgivningen. Kombinationen sjö- och järnvägsförbindelse kring Ulvsundasjön och Bällstaviken utgjorde en gynnsam förutsättning för industrins etablering.

Flygbilden till höger är från 1938 och visar att Ulvsunda industriområde fortfarande är till största delen obebyggd. Vid Bällstaviken syns en av de första större industribyggnaderna i området, Norrby gjuteri, som anlades i norra delen av Norrby gårds ägor. Byggnaden revs i slutet av 1960-talet och ersattes av den byggnad i gult fasadtegel som idag ligger på fastigheten Gjutmästaren 5. I södra delen av industriområdet närmast Ulvsunda slott syns även att en del mindre industrier har uppförts. Längre in mot Bällstaåns mynning uppstod en koncentration av industrier vid Mariehäll och Kratsboda. Förutom flera tegelbruk fanns här en remfabrik och en större hattfabrik. Strax efter sekelskiftet tillkom en skofabrik med flera hundra anställda.

Ulvsunda industriområde utvidgas

År 1937 föreslogs att Ulvsunda industriområde skulle utvidgas. Det ledde till att antalet nyetableringar inom det befintliga industriområdet ökade och snart utvidgades industriområdet hela vägen ut till Bällstaviken. Det möjliggjordes av att staden i början av 1940-talet hade köpt Norrby gård.

Den första stadsplanen från 1939 fokuserade på området vid dagens Bällstahamn. Den innefattade inte Norrby gårds ägor eftersom den fortfarande var privatägd. Stadsplanen från 1950 omfattar Norrby gårds ägor som är utpekade som kulturresevat och den kommande Huvudstaleden med bro över till Solna. På planen (s. 15) syns också de planerade arbetsnära bostäderna söder om Norrby gård. De kom dock aldrig att byggas. Eftersom Norrby gård brann 1957 är skyddsbestämmelserna för gårdsmiljön borttagna i stadsplanen från 1967 och i hela området planlades istället för industriverksamhet.

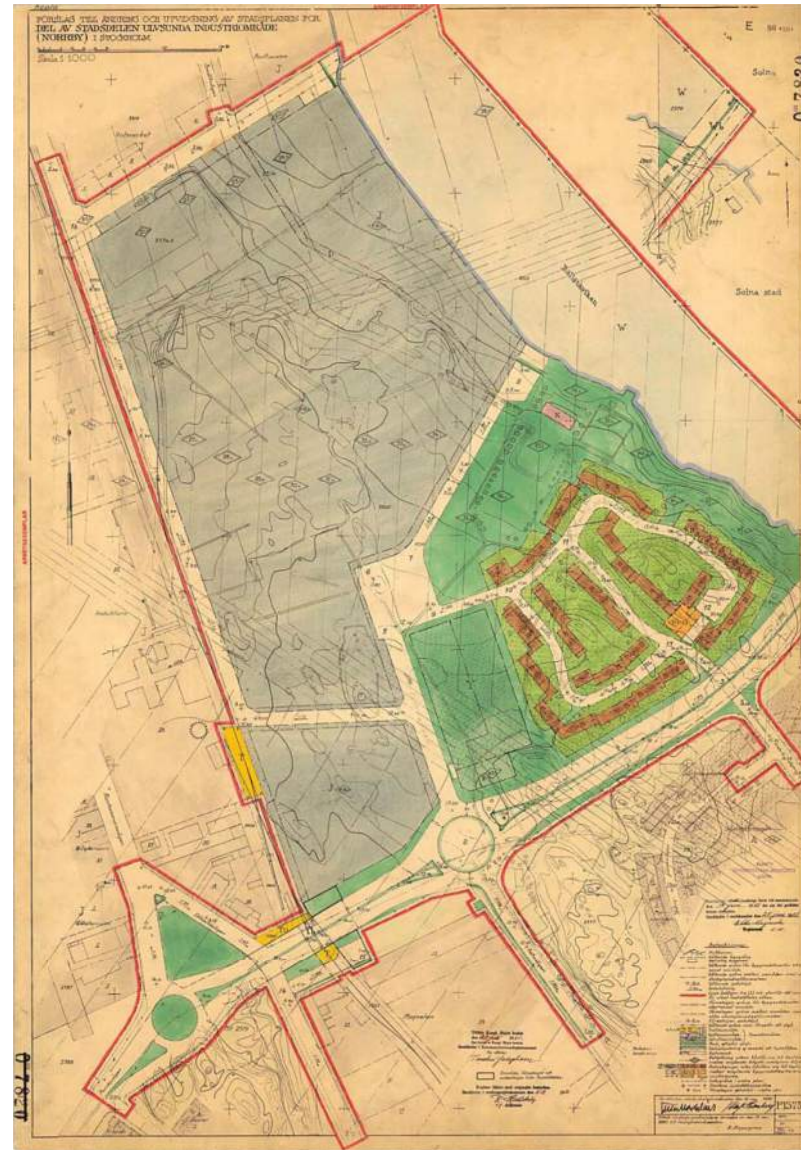
Flygbild över Bromma flygfält, blivande Ulvsunda industriområde och Bällstaviken. Förutom Norrby gjuteri norr om Norrby gård är bara en mindre del av Ulvsunda industriområdets södra del bebyggd. Foto: År 1935, Oscar Bladh, SSM

>> Historik

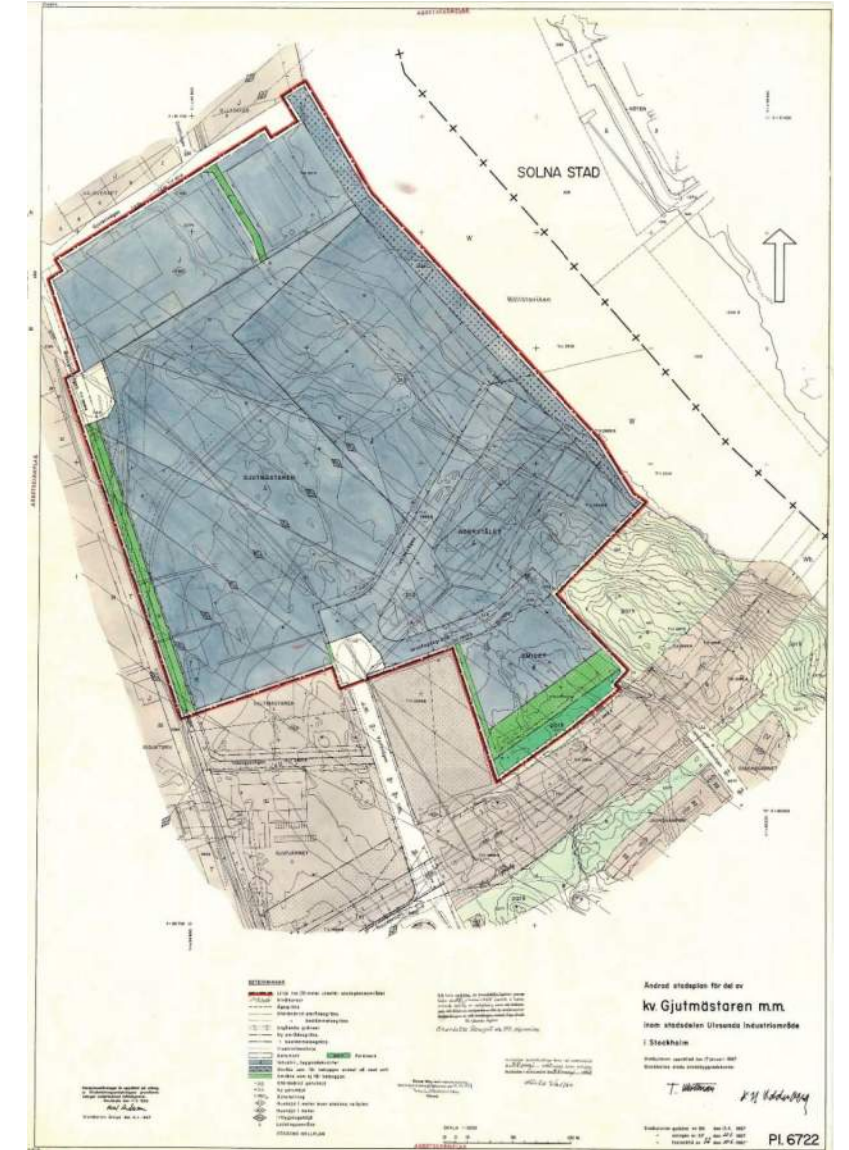

Del av den ekonomiska kartan 1951

På kartan syns resultatet av 1939 års stadsplan som omfattade den västra och norra delen av Ulvsunda industriområde. Norrby gård var då fortfarande privatägd och omfattades inte av planen.

1950 års stadsplan som i huvudsak omfattar Norrby gårds före detta ågor. Norrby gård har en skyddsbestämmelse som kulturreservat och ska tillsammans med trädgården och den anslutande parken bevaras. Planen antogs 1951. Området norr om gårdsbyggnaden är planlagt som industriområde och området söderut är planlagt för bostäder. Källa: Stockholms stads digitala bygg- och plantjänst.

1967 års ändring av stadsplanen. 1957 brann Norrby gård och nu planerades för industrier även i den delen av området, nämligen Pripps bryggeri. Källa: Stockholms stads digitala bygg- och plantjänst.

Pripps bryggeri

Bakgrund

AB Pripps Bryggerier bildades år 1964 när AB Stockholms bryggerier och AB Pripp & Lyckholm gick samman till ett företag. Då bedrevs produktionen av drycker vid 38 tillverkningsenheter i södra och mellersta Sverige. Det främsta målet med fusionen var en koncentration av tillverkningen till tre stora enheter i Stockholm, Göteborg och Malmö. Detta arbete inleddes i Stockholm när företaget förvärvade en tomt inom Ulvsunda industriområde i Bromma av den tidigare ägaren AB Alfa-Laval. Projekteringsarbetet av en ny stor anläggning för tillverkning av öl och läskedrycker inleddes hösten 1965 och bryggeriet var i sin helhet i drift våren 1970. Det var då norra Europas modernaste bryggeri och anläggningen inledde den industriella epoken inom svensk bryggerinäring. Anläggningen ersatte tre äldre bryggerier i Stockholms innerstad; Münchens Bryggeri, Hamburgerbryggeriet och Apotekarnes Mineralvattensfabrik.

Tomtens läge vid Bällstaviken i Mälaren var mycket fördelaktigt och medgav möjlighet till båttransporter av råvaror. Längs med strandkanten byggdes en 70 meter lång kaj för fartyg och det fanns även järnvägsförbindelser samt närhet till en rad av huvudstadens stora trafikleder. Dispositionen av tomtytan och anläggningens placering utfördes med hänsyn till en möjlig framtida utbyggnad med 50% kapacitetshöjning. Ulvsunda industriområde hade successivt vuxit fram under 1900-talet och även om enstaka fabriker uppfördes före 1930-talet var det framförallt efter andra världskriget som bebyggelsen tillkom. Vid slutet av 1960-talet präglades hela miljön runt Bällstaviken av verkstads- och industrianläggningar.

Anläggningens uppförande

Uppdraget att rita den nya anläggningen gavs till Anders Berg Arkitektkontor med arkitekt SAR Lars Wahlman som huvudansvarig. Arkitektkontoret arbetade ofta med stora industriprojekt där ordning och struktur var lika viktigt som en bra gestaltning. Arkitekt Lars Wahlman var erkänt skicklig på industriplanering, att upprätta en ordning som gav möjlighet till alternativa strategier långt framöver. Byggnaderna uppfördes på fast berggrund som förbereddes genom bortsprängning

1. Ortofoto över utredningsområdet 1958 överlagrad med aktuell grundkarta från 2018.

År 1958 är Ulvsunda industriområdets västra del bebyggd. Den anlagda parterren syns söder om Norrby gårds huvudbyggnad. Idrottsplanen som är planlagd i 1950 års stadsplan är uppförd i områdets södra del. Huvudstaleden är ännu inte byggd, den påbörjades 1964. Källa: Lantmäteriet

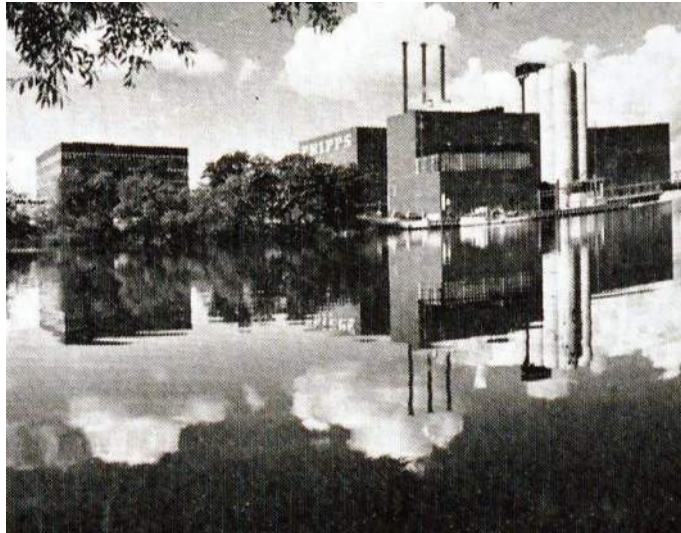
2. Pripps bryggeri under uppförande år 1968. Huvudstaleden går över Bällstaviken och industribyggnaden har ett tydlig samspel med Solnaverket från 1960-talet som ligger på andra sidan viken. Foto: Erik Claesson 1968, Riksantikvarieämbetet

av omkring 100 000m³ sten. Pripps styrelse ställde krav på att arbetet skulle genomföras på kortast möjliga tid, som kunde ekonomiskt motiveras. Det innebar att projektering, byggande och inköp av maskinutrustning i stor utsträckning skedde samtidigt. Byggnadsarbetena delades upp i mindre entreprenader, som kontinuerligt upphandlades direkt av byggherren, vilket då var en för svenska förhållanden relativt ny metod.

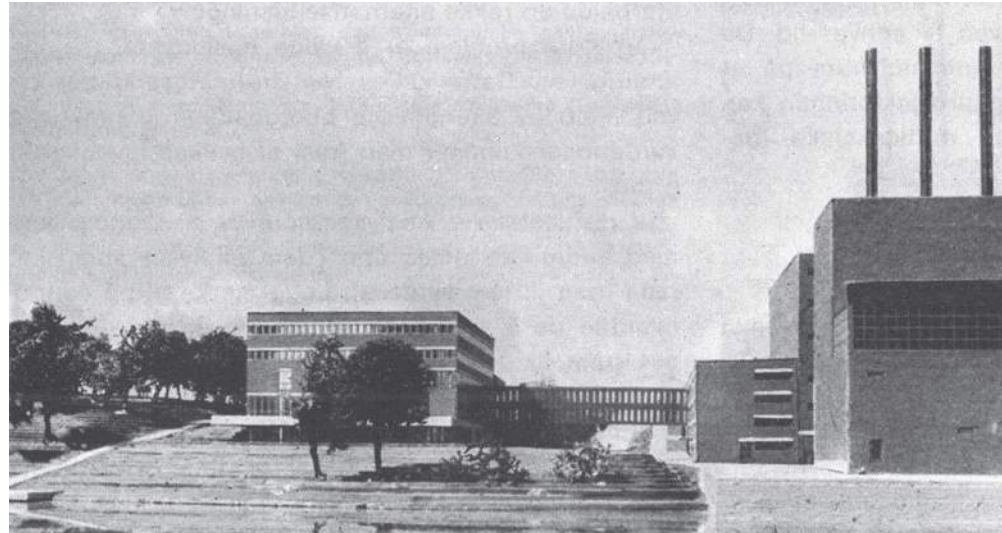
Förutom produktionsbyggnader med tillhörande servicefunktioner förlades här koncernens huvudkontor. I denna byggnad inrymdes även besökslokaler samt personalrestaurang och motionsutrymmen i kontakt med parken och idrottsområdet. År 1970 var detta ett av Europas största och modernaste bryggerier med en våningsyta på 133 000 kvadratmeter och ca 1000 anställda, vilket gjorde den till en mycket stor arbetsplats. Anläggningen var i det närmaste helautomatiserad och hade en kapacitet av bortåt 600 miljoner flaskor och burkar öl, läsk och mineralvatten årligen.

Anläggningen invigningdes i september 1970. Dåvarande finansminister Gunnar Sträng invigningstalade och startade ceremoniellt en tappningsmaskin.

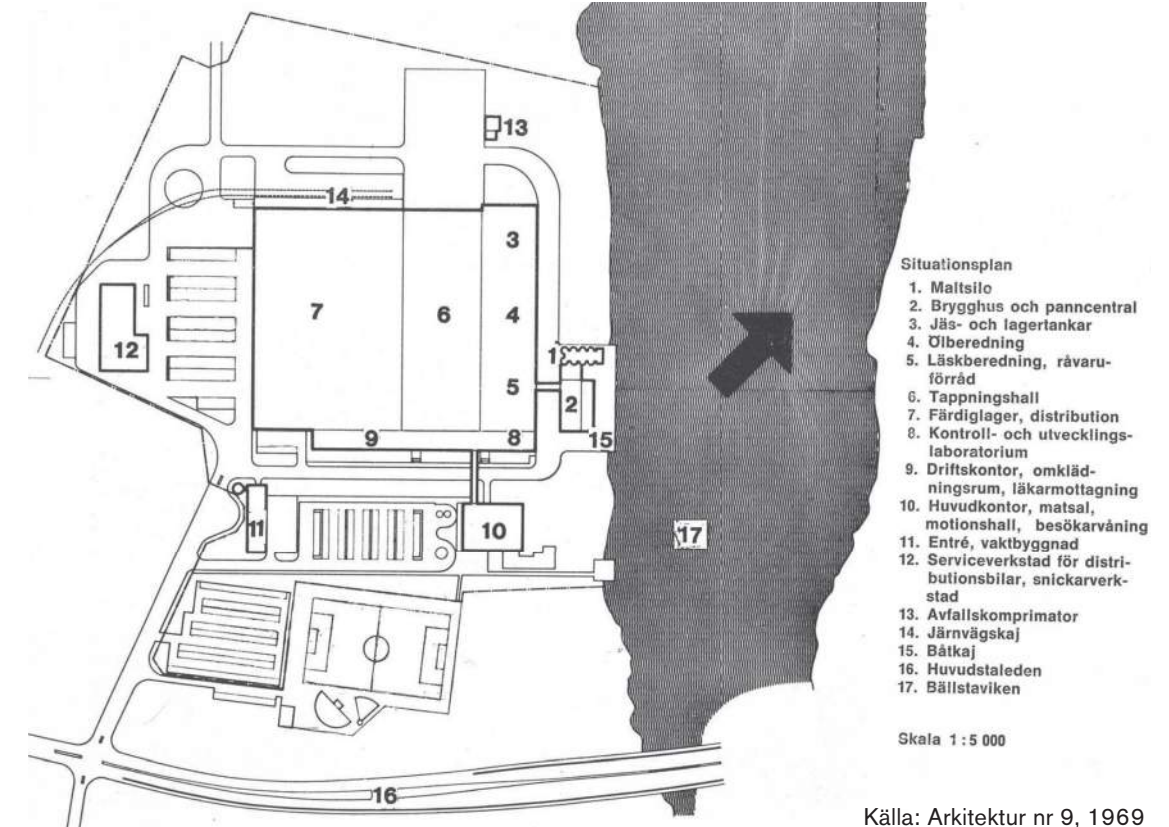

Pripps bryggeri vid stranden av Bällstaviken. De stora monumentala byggnadsvolumerna reflekteras i vattenspegeln. Källa: Pripps-tidningen med flaskpost, nr 1-2 1971

Modellbild från Bällstaviken. Från vänster: huvudkontor, laboratorium, bryggerhus. Mellan huvudkontor och produktionsbyggnader finns en glasad förbindelsegång. Källa Arkitektur nr 9, 1969.

Arkitektur och konstruktion

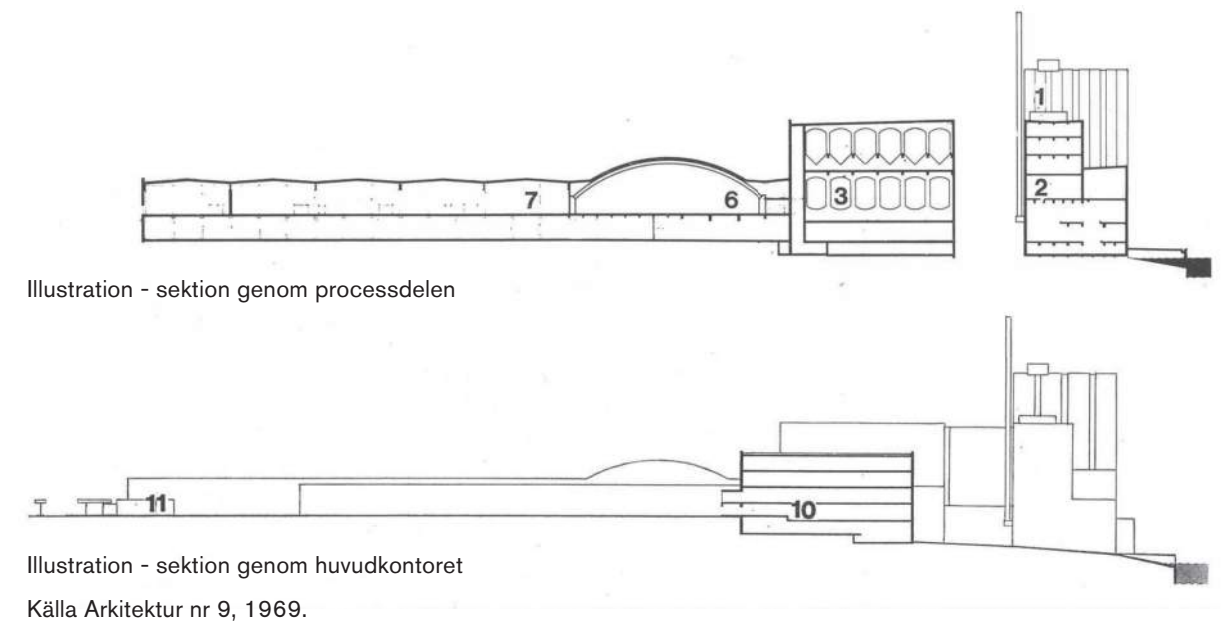
Byggnaderna uppfördes med stommar av förtillverkad betong och ytterväggar av fasadtegel. Arkitekterna ansåg att ett mörkt och enhetligt fasaduttryck passade tomtens karaktär och topografi. Anläggningens stora mått och dominans i den relativt småskaliga omgivningen i kombination med varierande processtekniska förhållanden ledde fram till valet av tegel som ytterväggsmaterial. Ett mörkt brunt tegel i kombination med svarta takkanter och högröda portar och fönster. Ytermurarna murades med närmare 3,5 miljoner tegelstenar, vid invigningen var detta ett av Europas största tegelbyggen.

Byggnaderna konstruerades genomgående med prefabricerade betongelement med pelare, balkar och bjälklag. Tappningshallen utfördes som en fribärande bågkonstruktion med 50 meter spännvidd. På så sätt skapades ett pelarfritt och flexibelt utrymme med stora möjligheter att förändra utrustningen efter nya krav. Silobyggnaden samt trapphustornen göts på plats med glidform. I hus 5 formgöts mellanbjälklagen i lager- och jäskällaren. Husen grundlades med betongpelare och grundmurar på fast berggrund, förutom vid Bällstaviken där bryggerhus och silos grundlades med betongplintar i sänkbrunnar.

Anläggningens logistik

Anläggningen byggdes utefter en nordsydlig axel, med de högsta byggnadskropparna vid Bällstaviken och därefter sträckte anläggningen ut sig horisontalt. Råvarorna malt, humle och råfrukt anlände med båt och togs emot vid den 70 meter långa kajen vid Bällstaviken. Råvarorna lagrades därefter i silobyggnaden och förbereddes och bryggdes i bryggerhuset, som också inrymde panncentral. Fram t.o.m. slutet av 1970-talet saknade anläggningen ett mälteri, därför levererades inledningsvis malten från AB Stockholms Bryggeriers gamla mälteri i Hornsberg. Söder om bryggerhuset fanns huvudbyggnadens högdal, med jäs- och lagerkällare för ölet samt läskedryckstillverkning. De färdiga dryckerna tappades på burkar och flaskor i tappningshallen, och lagrades inför distribution i den södra delen av samma byggnad. Leveranserna skedde med järnväg eller lastbilar. Huvudbyggnadens östra del bestod av omklädningsrum, distributions- och regionkontor, läkarmottagning och produktutvecklingslaboratorium. Prippskoncernens huvudkontor inrymde även personalmatsal, motionshall och museet Pripporama som på ett nyskapande sätt beskrev bryggerinäringens utveckling.

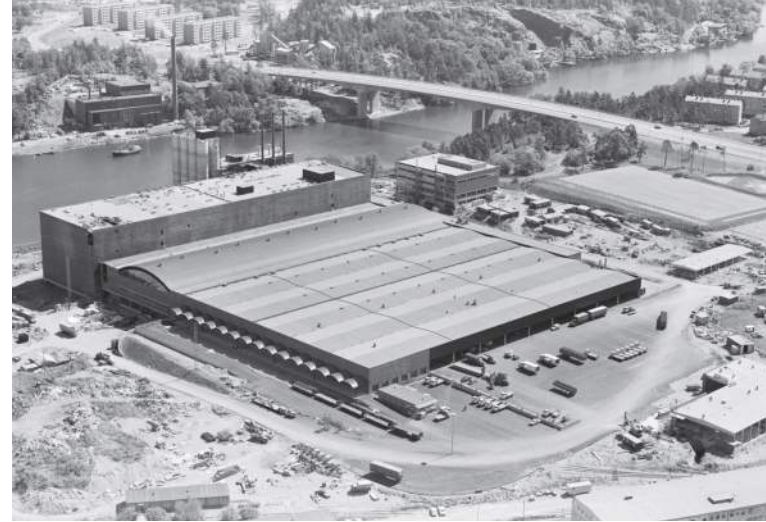
Under mark i fastighetens östra del placerades ett i berget insprängt oljelagerrum med 10 000 m³ kapacitet.

>> Historik

1

2

3

4

5

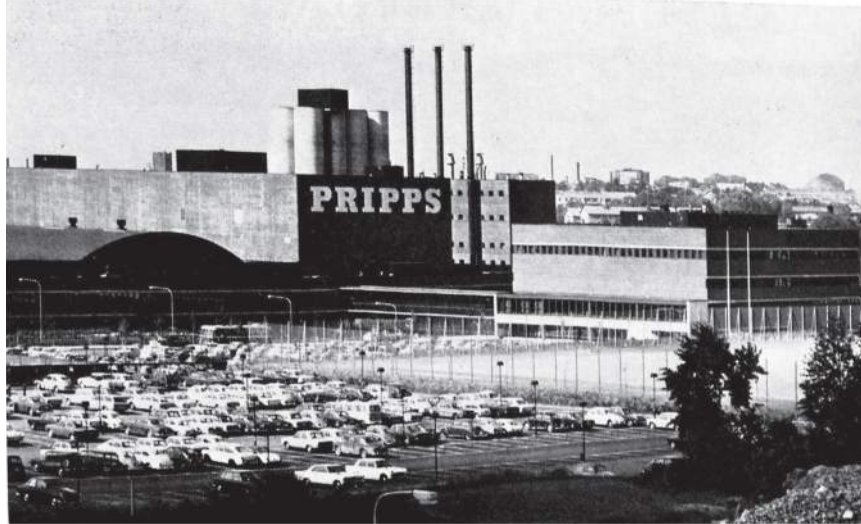

6

1. Flygbild Pripps bryggeri under uppförande. Foto Erik Claesson 1969, Foto: RAÄ
2. Flygbild Pripps bryggeri under uppförande. Foto Erik Claesson 1969, Foto: RAÄ
3. Flygbild Pripps bryggeri under uppförande. Foto Erik Claesson 1969, Foto: RAÄ

4. Flygbild Pripps bryggeri under uppförande. Foto Erik Claesson 1968, Foto: RAÄ
5. Hus 2 under uppförande, prefabstomme i blivande fullgodslager. Foto Gösta Nordin CfN AB PR100470
6. Hus 12 under uppförande, hus 17 och 5 i bakgrunden. Foto: Gösta Nordin CfN AB PR1004073

>> Historik

7

8

7. I förgrunden parkeringen och till höger i bild ligger idrottsplatsen. I bakgrunden syns huvudkontoret, brygghuset, högdelen och tappningshallen. Foto: Pripps-tidningen med flaskpost, nr 1-2 1971

8. Vy från kontorsparken. Foto: Sista brygden, 2004

9

9. Flygbild Pripps bryggeri 1978. Här syns tydligt Gunnar Martinssons gestaltning av den yttre miljön omkring huvudkontoret (12). Kontorsparken har en terrasserad promenad ner mot Bällstaviken med sittplatser och noga planerad växtlighet. Gångvägen löper runt den anlagda gräsmattan för att sedan ligga rak längs med huvudkontorets östra fasad. Mellan huvudkontoret och laboratoriebyggnaden (17) i gathörnet till brygghuset (7) syns hur den sluttande Bryggarbacken är uppdelad i tre zoner - förgårdsmark, gata och plantering. Vid den 70 meter långa kajen ligger fartyg med maximalt 5 meter djupgående. I väster mellan den stora lagerbyggnaden (del av 2) och bilverkstaden (15) syns parkerade distributionsbilar. Källa: Pripps 150 år, GWGullers, 1978

Den yttre miljöns gestaltning

Anläggningen var ursprungligen inhägnad med ett två meter högt stängsel krönt av tre rader taggtråd. Innanför avgränsningen var all markplanering tidstypiskt gestaltad av Gunnar Martinsson Trädgårdsarkitektkontor AB. På ritningarna angavs noga angivelser för busk- och växtplanteringar och även stålräcken, armaturer för utomhusbelysning och stängsel formgavs.

Vid den grindförsedda infarten från Bryggerivägen fanns en entrébyggnad med vaktkur (hus 16 är idag riven). Såväl parkeringar som ytor vid husen var gestaltade med planterade trädtrader, strikta buskplanteringar, låga tegelmurar och enhetligt utformade trappor i granit med stålräcken. Utomhusbelysningen var höga, grå belysningsstolpar i stål, med enkla eller dubbla armaturer.

Framförallt i anslutning till kontorshuset, hus 12, fick den yttre miljön en representativ karaktär som till största delen finns kvar, dock i ovårdat skick. Vid entrén anlades en plats med geometrisk utformning där en större cirkulär småstensbeklädd fontän samspelade med fyra mindre cirkulära planteringar, vilka följde årstidernas växlingar.

Norr om kontorshuset anlades en kontorspark med en böljande gräsmatta vilken kontrasterar mot den bruna tegelfasadens tyngd, ett återkommande grepp i Martinssons landskapsgestaltning. Runt gräsmattan fanns ett gångstråk som löpte från byggnadens nordöstra fasad ner till vattnet via betongterrasser med planteringar, trappsystem och sittbänkar. Gångstråket gick längs med vattnet, förbi den äldre ångbåtsbryggan och bevarade träd från Norrby gård, upp längs med gräsmattans västra del för att sedan återvända dit vandringen började.

I övrigt var utemiljöerna präglade av verksamheten och hade en nyttobetonad prägel som styrdes och förändrades i samspel med produktionens krav. En stor del av området var asfalterat och anläggningen bestod av två stora parkeringsytor med ca 370 parkeringsplatser. I den sydvästra delen av området fanns uppställningsplatser för distributionsbilar och en drivmedelsstation. Från söder ledde ett dubbelt järnvägsspår till västra sidan av hus 2.

Gunnar Martinsson (1924-2012)

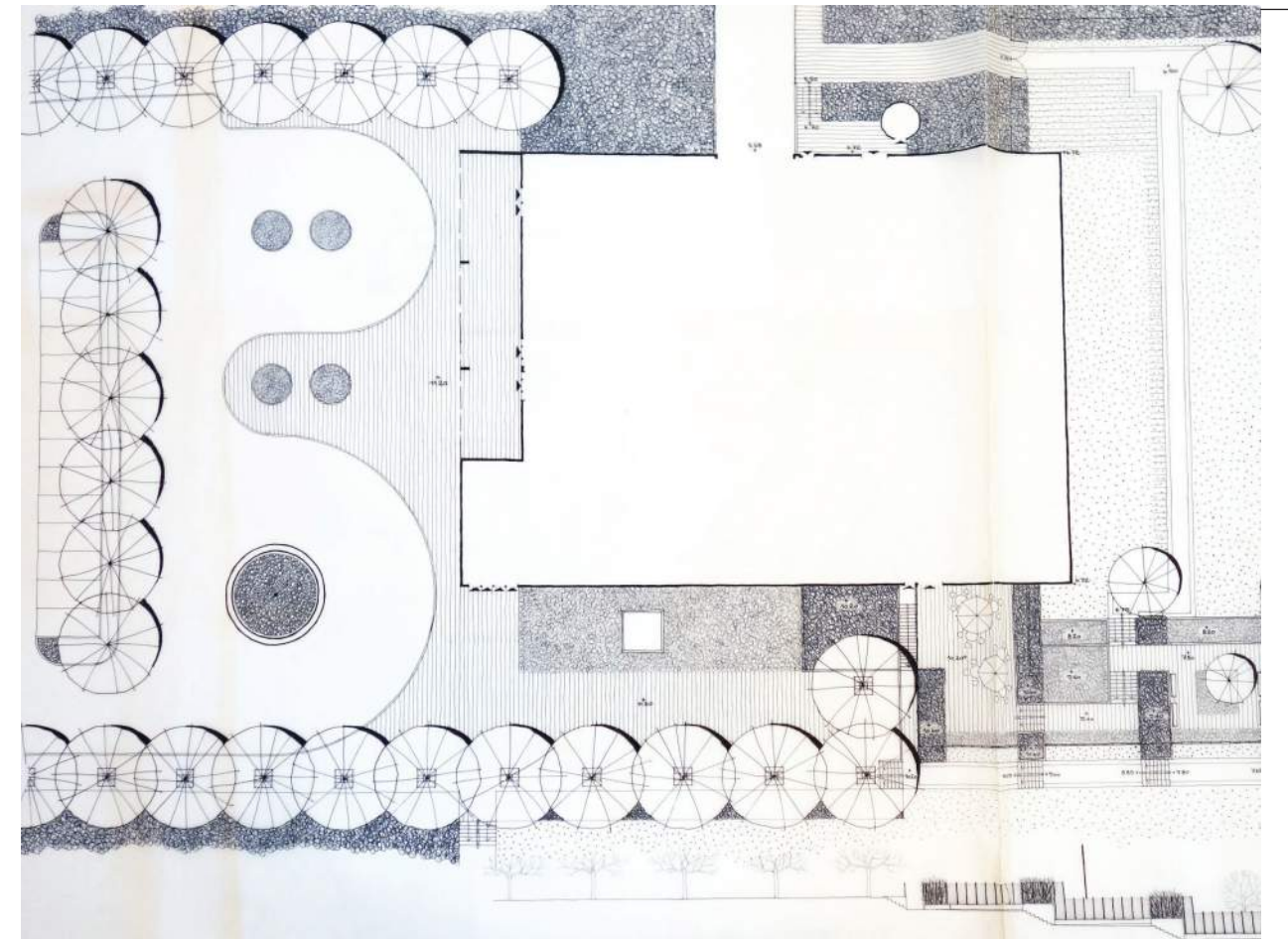
Gunnar Martinssons verksamhet sträcker sig nästan över ett halvsekel. Offentliga anläggningar, kontors- och industrianläggningar, skolor, begravningsplatser, torg och gator dominerar bland hans projekt.

Martinssons landskapsarkitektur har flera likheter med flera konst- och arkitekturströmningar som förknippas med modernismen i byggnadsarkitekturen. I boken "Svensk Trädgårdskonst under fyrahundra år" beskrivs hans arkitektur som:

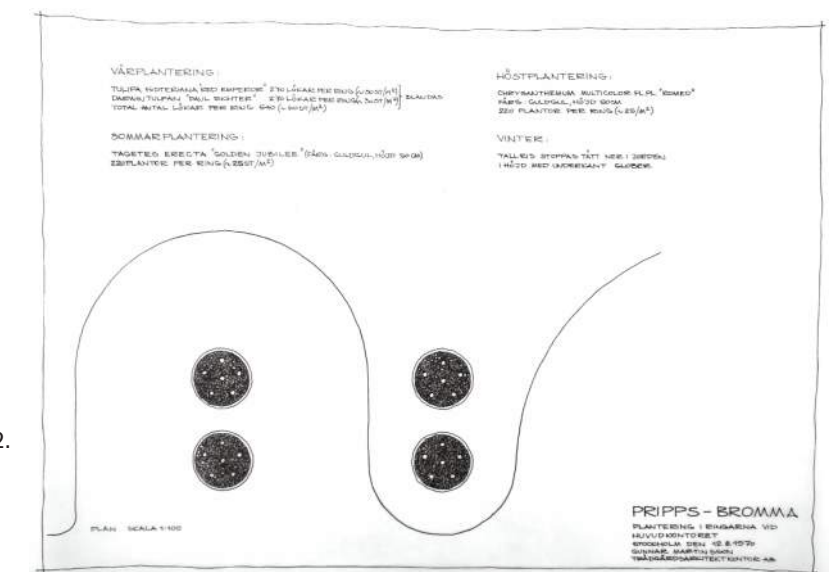
- Elementarisk - baserad på räta linjer, rena färger och ett förenklat primärgeometriskt formspråk
- Funktionalistisk - baserad på teknologiskt och funktionellt ändamålsenlig gestaltning
- Futuristisk - baserad på avancerad teknologi och dynamisk rörelse.
- Puristisk - baserad på förenklad geometri och asketisk gestaltning.

Gunnar Martinsson har ritat trädgårdar och parker till en rad stora kontor och företag, ett av dem är Garnisonen i Stockholm. Han använde ofta markmodelleringen som bas i gestaltningen. I hans arbeten finns en kärna där materialen är enkla och var sak har sin plats. Funktionerna är lösta och detta förenas med hans förmåga att skapa välbalanserade rum. I hans anläggningar känner man igen detaljer; val av växter, en enkel stomme av monokulturer, tätt placerade, ofta strödda träd. Markvolymerna är skickligt hanterade och materialen är äkta.

Det primärgeometriska formspråket är återkommande, liksom en sparsmakad form- och materialhantering som ger utrymme för den egna tanken. Gunnar Martinsson hade en uttalad målbild: en stark struktur och i den en stämman som svävar fritt. Han talade själv om det som flöjt- eller violinsolot i en konsert.

Pripps Bromma Hus 12. Skissförslag. Stockholm den 21.4 1969. Del 1. Gunnar Martinsson Trädgårdsark.kontor AB. Källa: ArkDes Ritningsarkiv

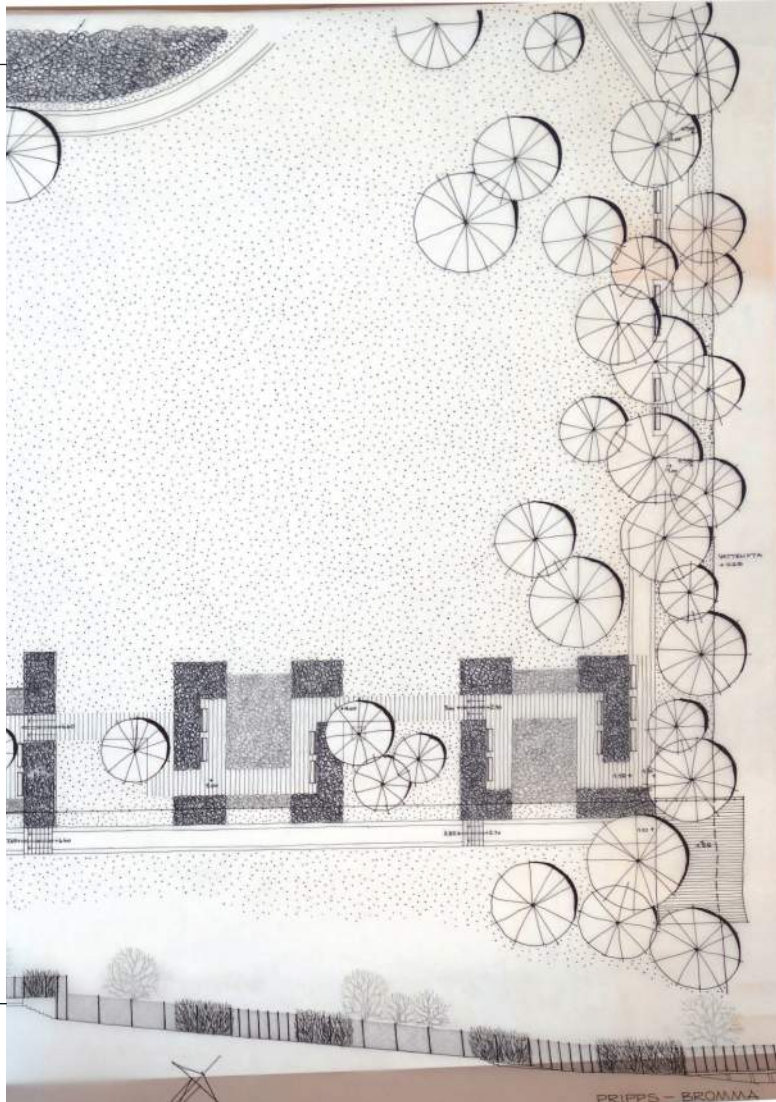

Säsongsplanteringar i ringarna vid huvudkontoret, hus 12.

Gunnar Martinsson Trädgårdsark.kontor AB.
Stockholm den 12.8 1970

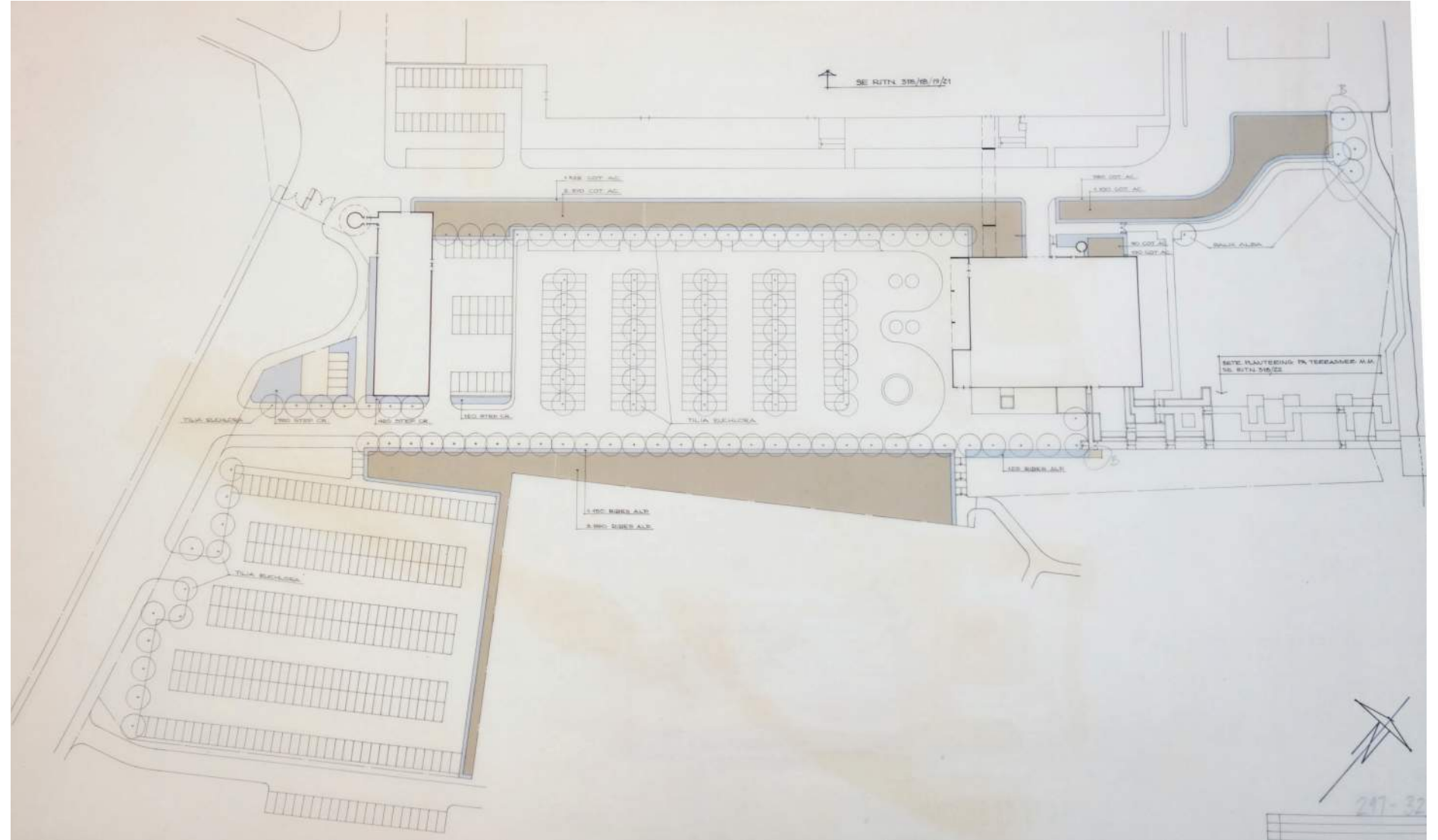
Källa: ArkDes Ritningsarkiv

>> Historik

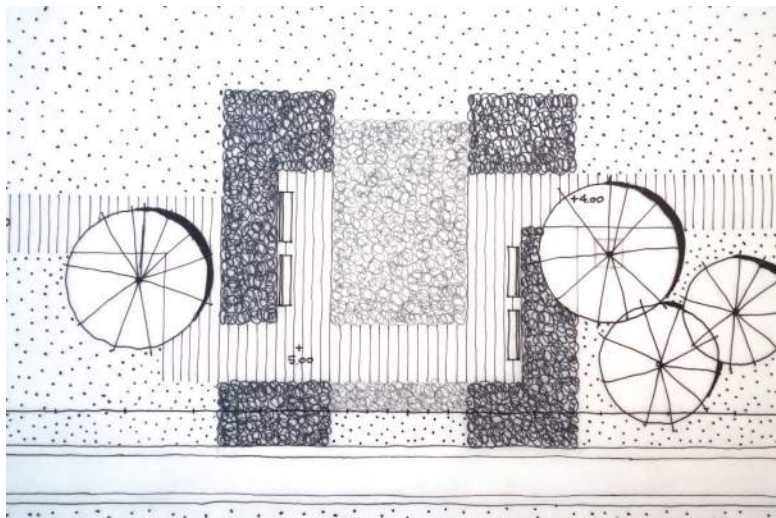
Pripps Bromma Hus 12. Skissförslag. Stockholm den 21.4.1969. Del 2. Gunnar Martinsson Trädgårdsark.kontor AB

Källa: ArkDes Ritningsarkiv

Hus 12-16. Planteringsplan. Stockholm den 30.8.1969. Gunnar Martinsson Trädgårdsark.kontor AB

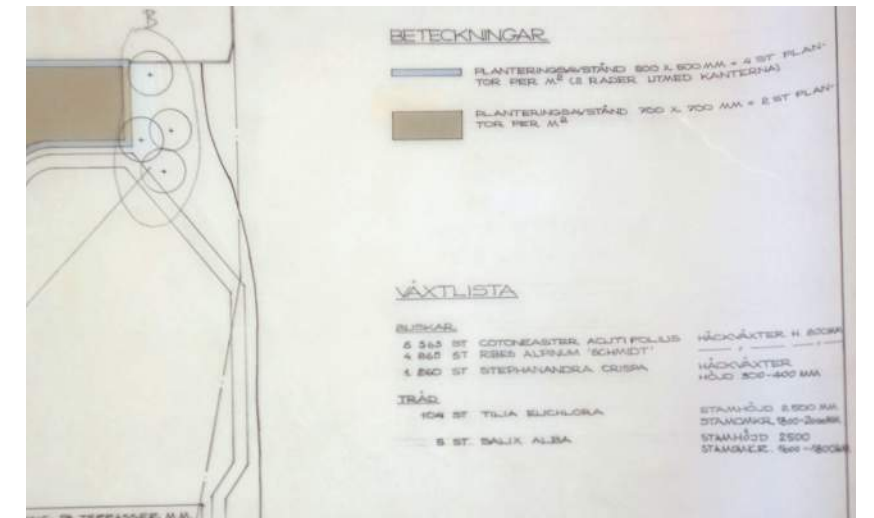
Källa: ArkDes Ritningsarkiv

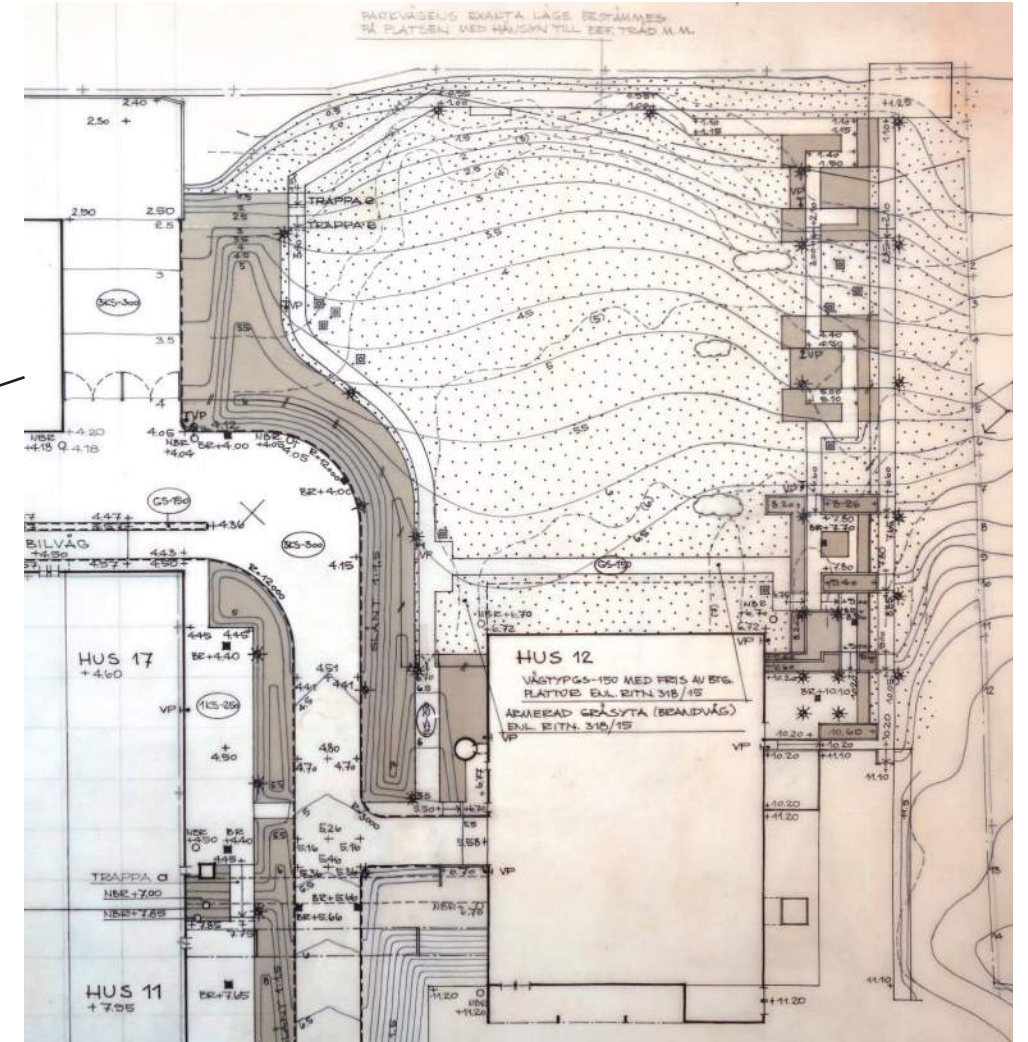
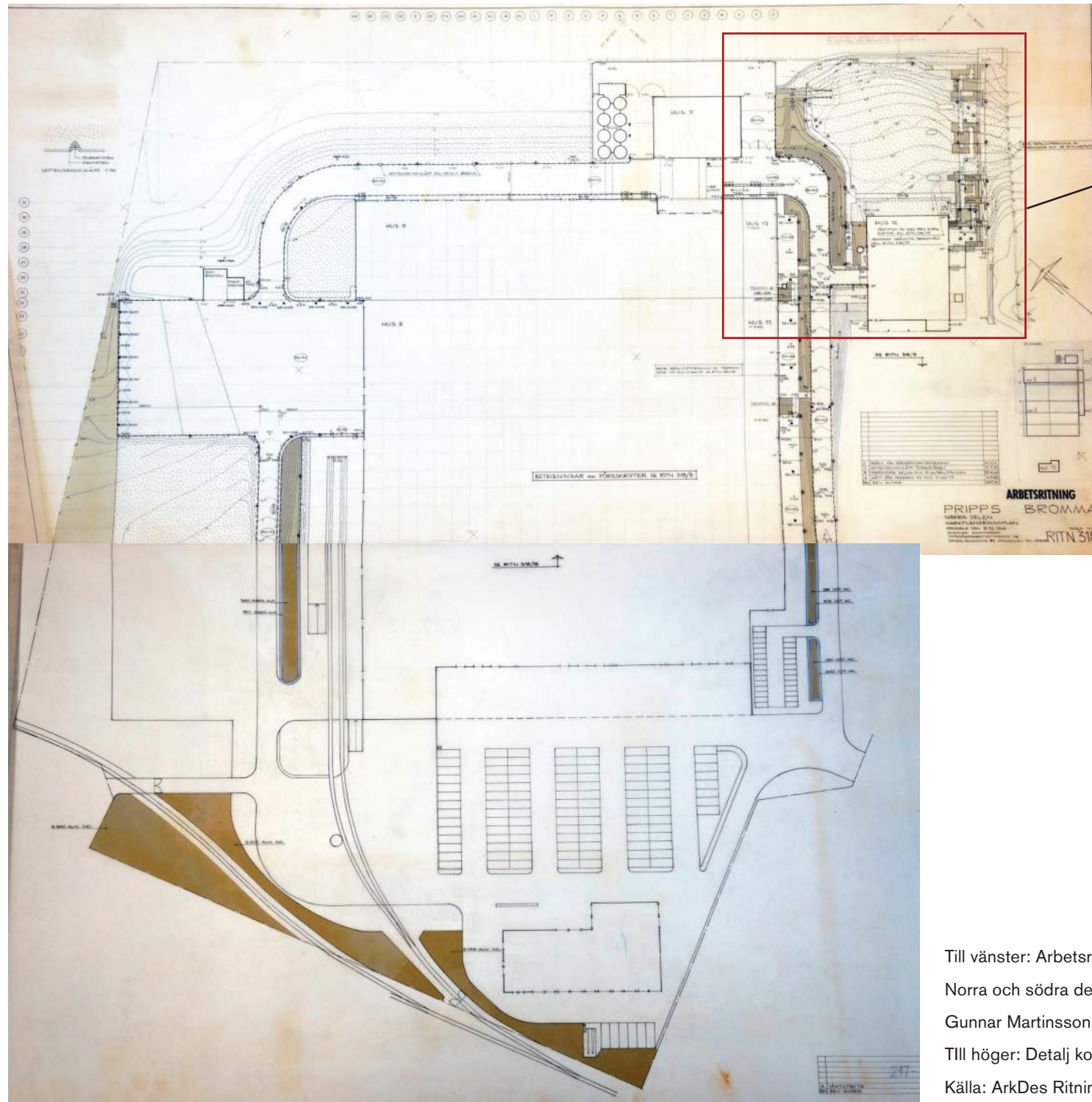

Detalj från skissförslag. Gunnar Martinsson 1969

Källa: ArkDes Ritningsarkiv

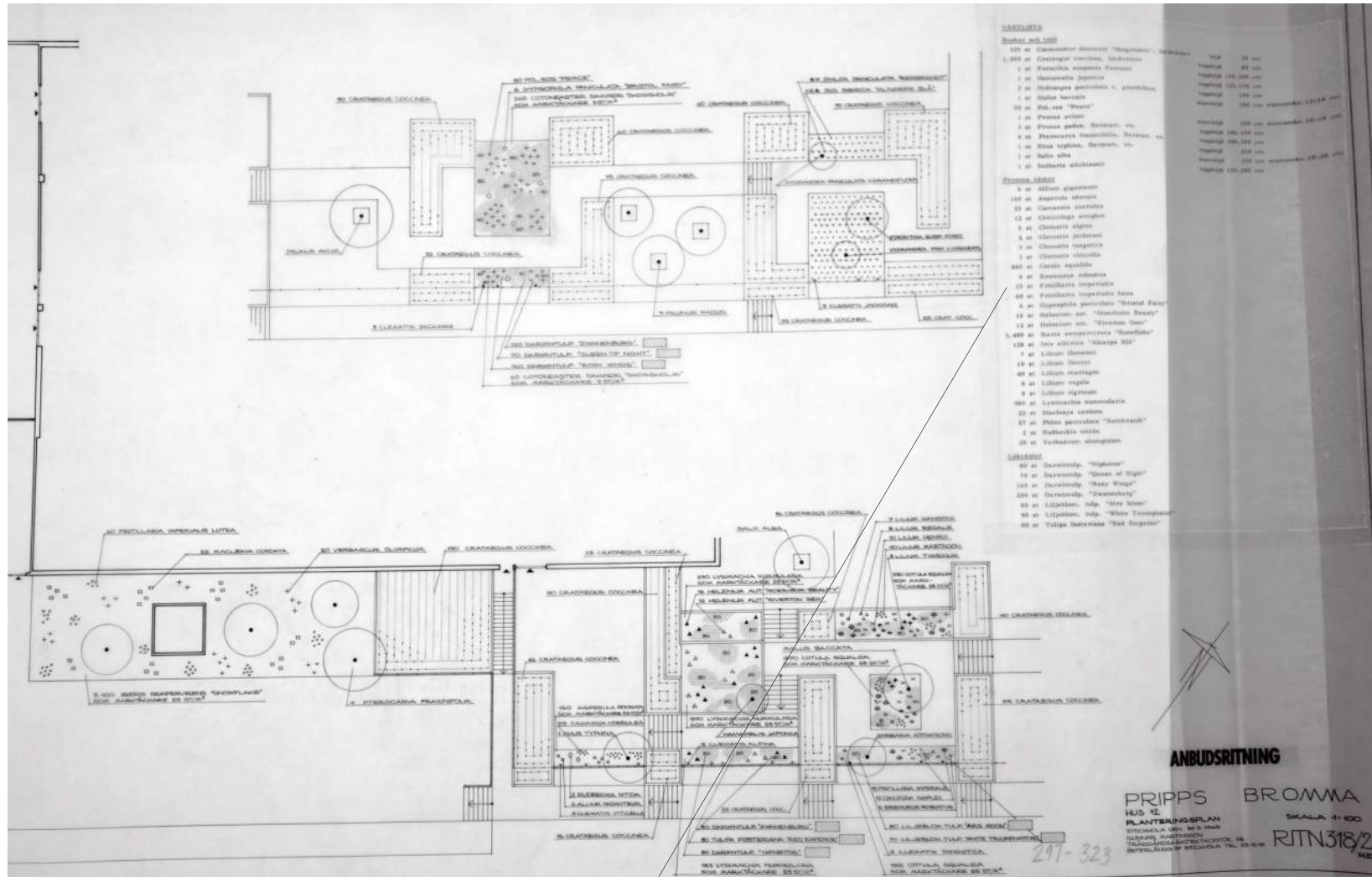
Detalj Ritning Hus 12-16. Planteringsplan. Beteckningar. Här anges en växtlista med noga angivelser om antal och planteringsavstånd. Stockholm den 30.8.1969.

Till vänster: Arbetsritning. Markplaneringsplan
 Norra och södra delen. Stockholm den 9.12.1968
 Gunnar Martinsson Trädgårdsark.kontor
 Till höger: Detalj kontorsparken vid hus 12
 Källa: ArkDes Ritningsarkiv

>> Historik

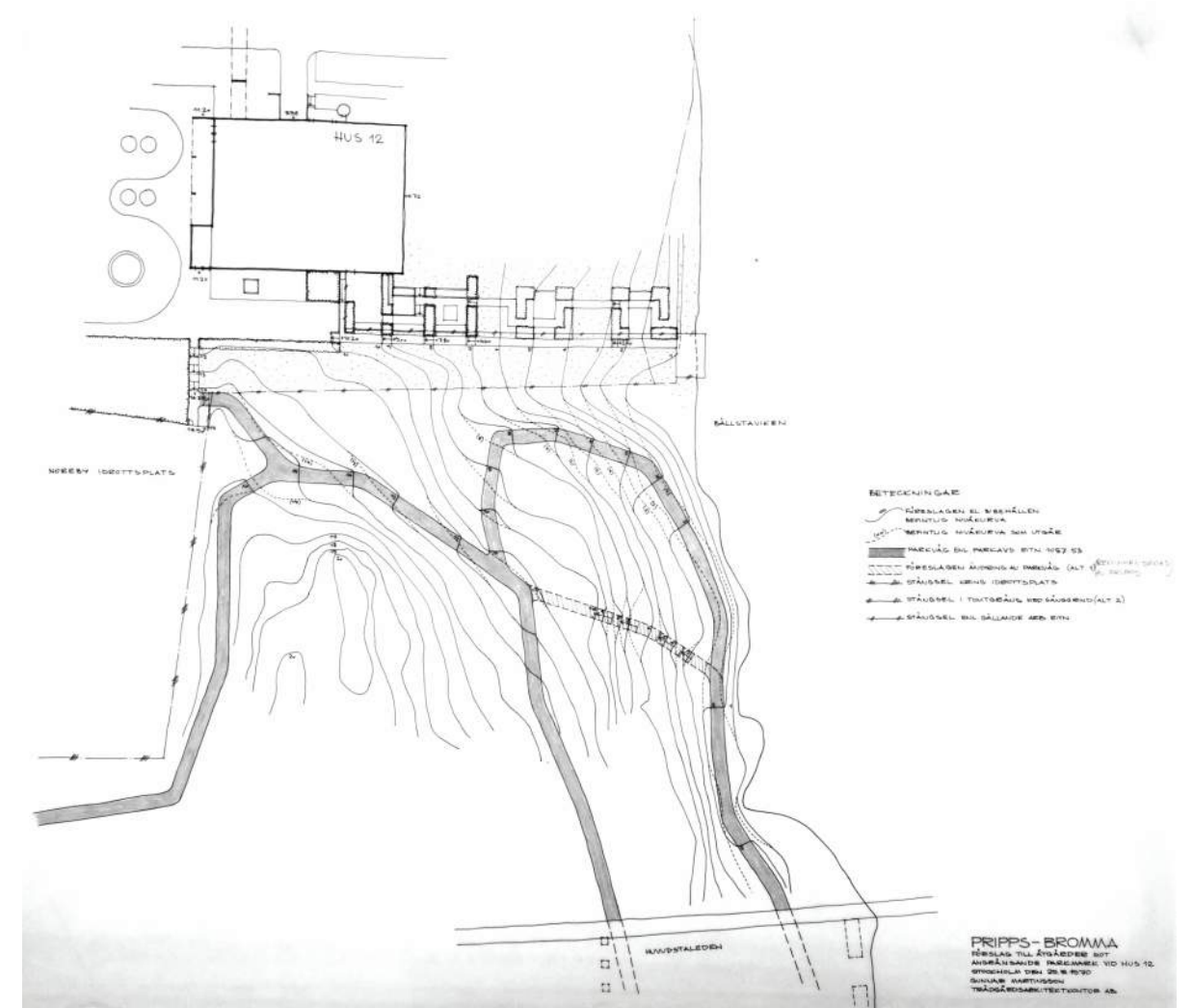

Anbudsritning. Hus 12. Planteringsplan.
Stockholm den 30.9.1969.
Gunnar Martinsson Trädgårdsark.kontor
Källa: ArkDes Ritningsarkiv

Utdrag från Växtlista ovan:

Buskar och träd

325st Cotoneaster dammeri "Skogsholmi", häckväxter	höjd 30cm
1050 st Crataegus coccioea. häckväxter	topphöjd 80cm
1 st Forsythia suspensa Fortunei	topphöjd 150-200 cm
1 st Hamamelia japonica	topphöjd 125-200 cm
2 st Hydrangea paniculata v. grandiflora	topphöjd 100cm
1 st Malus baccata	stamhöjd 180 cm, stamokr. 16-18 cm
50 st Pol. ros "Peace"	
1 st Prunus avium	stamhöjd 200cm, stamokr. 16-18 cm
3 st Prunus padus, flerstam. ex.	topphöjd 300-350 cm
4 st Pierocarya fraxinifolia, flerstam ex.	topphöjd 300-350 cm

Förslag till åtgärder mot angränsande parkmark vid hus 12.
Stockholm den 29.5.1970
Gunnar Martinsson Trädgårdsark.kontor
Källa: ArkDes Ritningsarkiv

Till- och ombyggnader

Projekteringsarbetet med Pripps bryggeri inleddes av Bergs Arkitektkontor 1965 med arkitekt Lars Wahlman som ansvarig. I den första situationsplanen från 1967 med tillhörande modell, var huvudkontoret och matsal/kök två separata lägre byggnader och brygghuset vid Bällstaviken var helt uppglasat. Den befintliga idrottsplatsen låg bevarad i sitt ursprungliga läge och verkstadsbyggnaden i söder löpte längs med tågspåret.

Situationsplanen från 1970 visar den anläggning som kom att uppföras. Den var planerad för utbyggnader och förändrades kontinuerligt under årens gång. I slutet av 1970-talet förlängdes och förstörades kajen i samband med utbyggnaden av silos och mälteriet. Norr om hus 5 breddades och underbyggdes körvägen. På 1980-90-talen togs den bevarade naturmarken i fastighetens nordvästra delar bort eller förminskades. Flera stora lagertält uppfördes. Hus 11 byggdes till mot söder med distributionskontor och omklädningsrum. I början av 1980-talet byggdes utlastningsdelen i hus 2 in och försågs med lastportar och vindfång. Under 1980-90-talen gjordes tillbyggnader mot nordväst med lossningshallar, burkhall, utlastningsbyggnad och spåröverbyggnad.

År 1978 tillbyggdes hus 7/silos mot väster med åtta stycken nya siloceller.

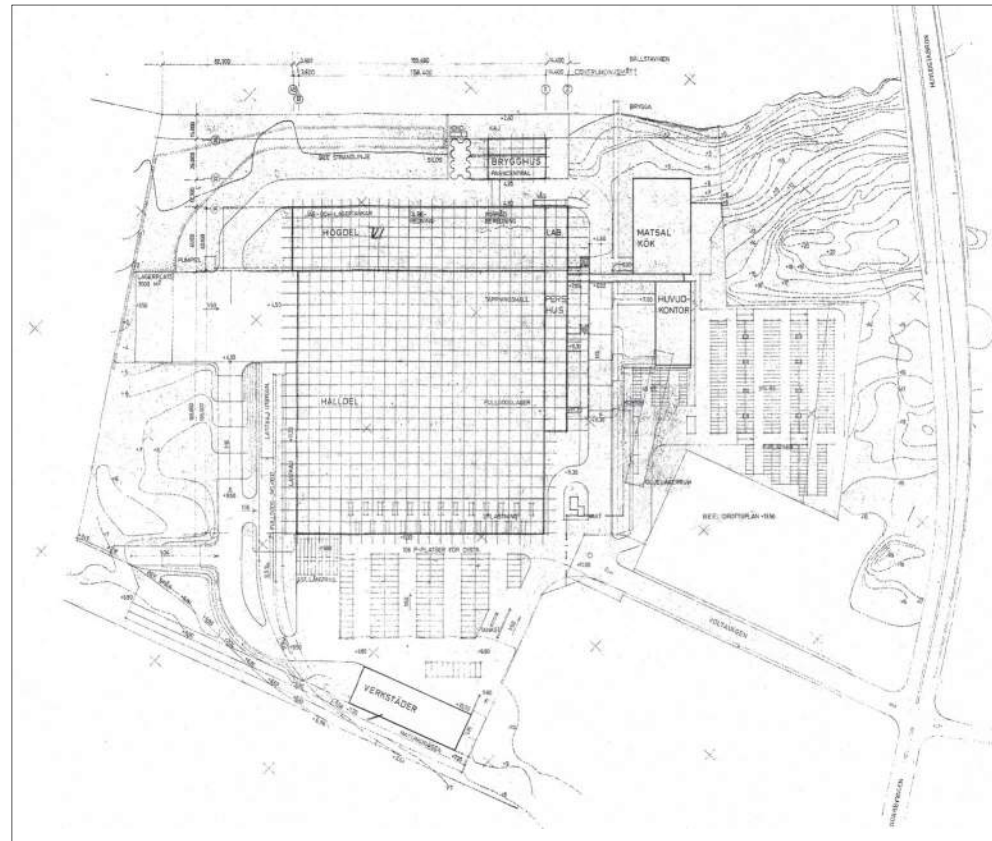
Hus 12 påbyggdes 1983 och entrépartiet mot sydväst byggdes in och förändrades flera gånger.

Nya byggnader

Mälteriet - 19 - uppfördes 1978-80. I och med denna byggnad eller anläggning fanns alla delar som behövdes för öltillverkning, från råvara till färdig produkt, samlade på bryggeritomten. Den 60 meter höga byggnaden uppfördes i glidformgjuten betong och utgjordes av ett skal med många bottnar, där malt och korn successivt passerade nedåt för att gro och torkas.

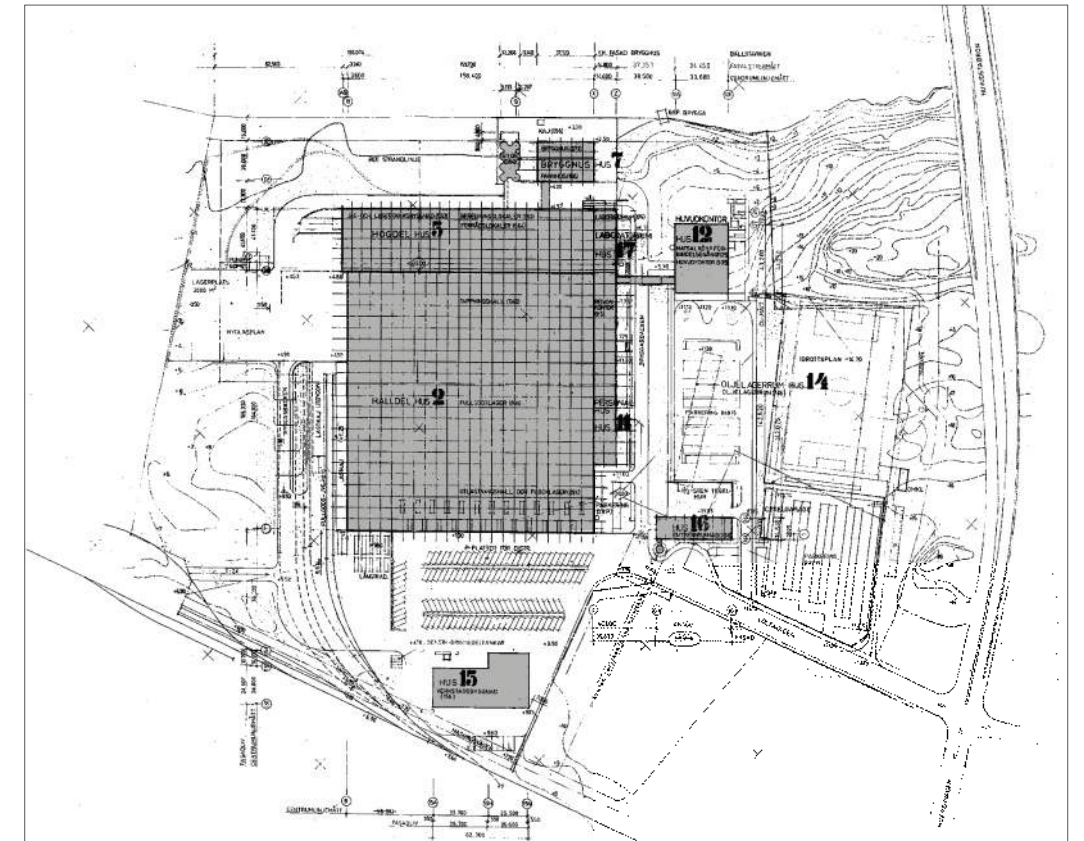
Ett utjämningsmagasin - 18 - uppfördes 1978-1980 och består av en högre cylindrisk betongcistern med en lägre utskjutande del. I utjämningsmagasinet samlades spillvattnet från produktionen. Nattetid tömdes magasinet och spillvattnet renades i reningsverket.

Co²- byggnaden med fyra stålcisterner och en lägre kylkompressorbyggnad uppfördes 1996 och användes för förvaring och tillhandahållande av kolsyra för Pripps egen läsktillverkning men även för Co²-användare i hela mellersta Sverige.

Förslag situationsplan 1967

Källa: SBK

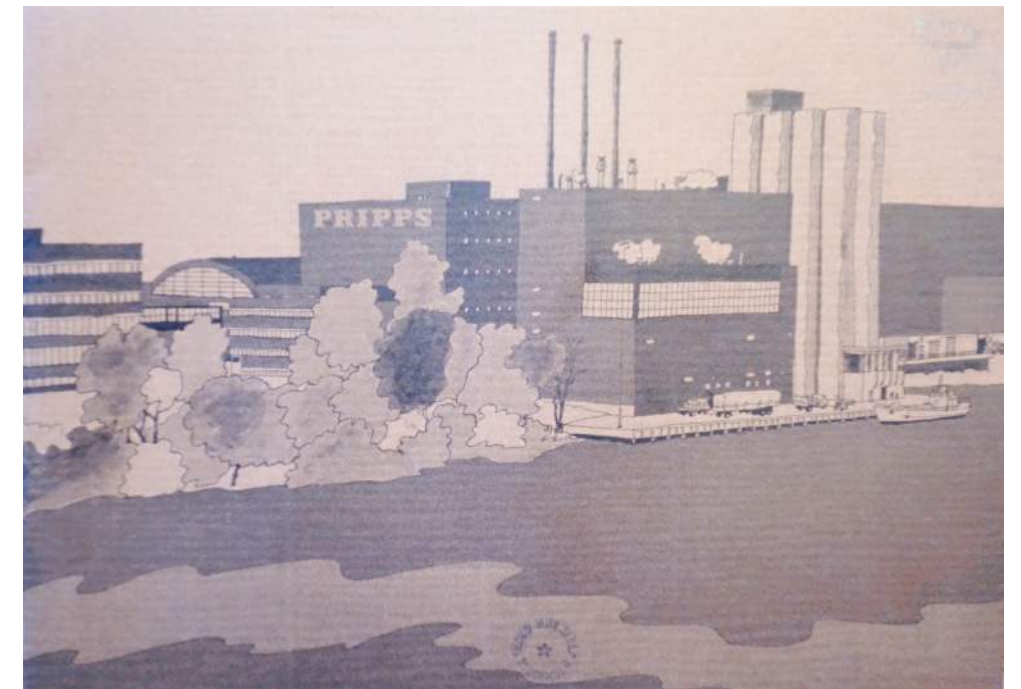

Situationsplan 1970

Källa: SBK

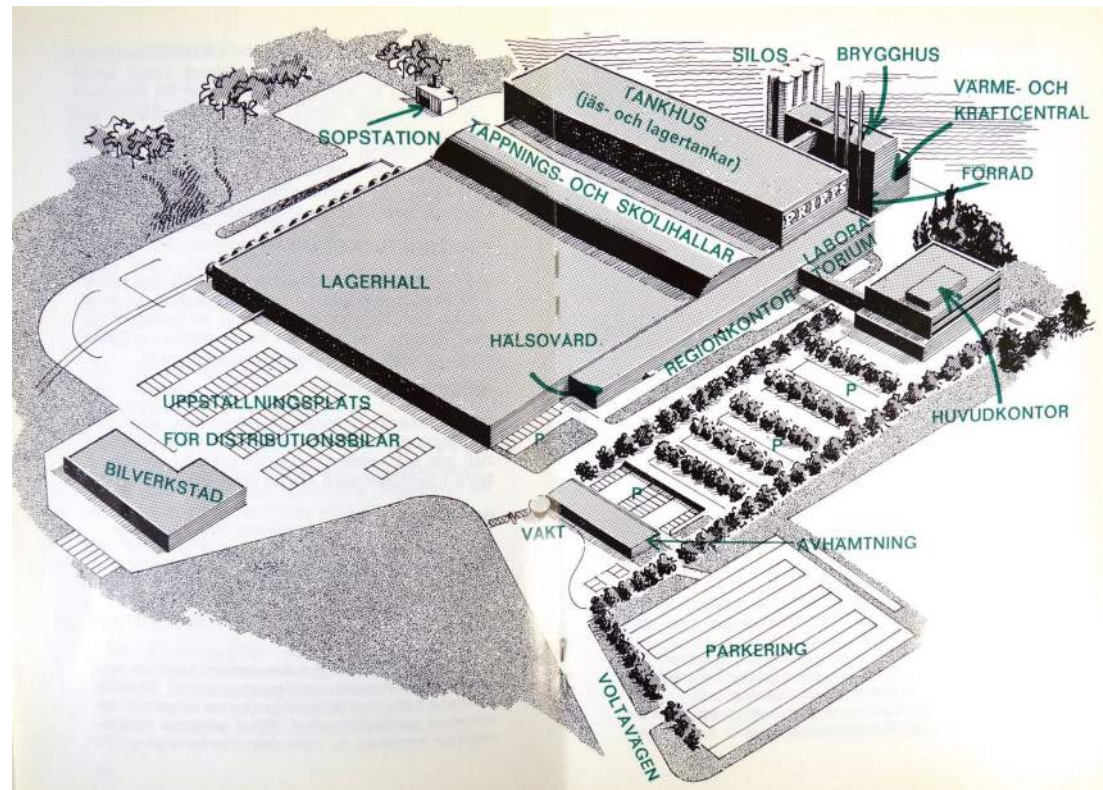

Arkitekturmodell Anders Berg Arkitektkontor från 1966. Källa: Cfn AB PRI004020

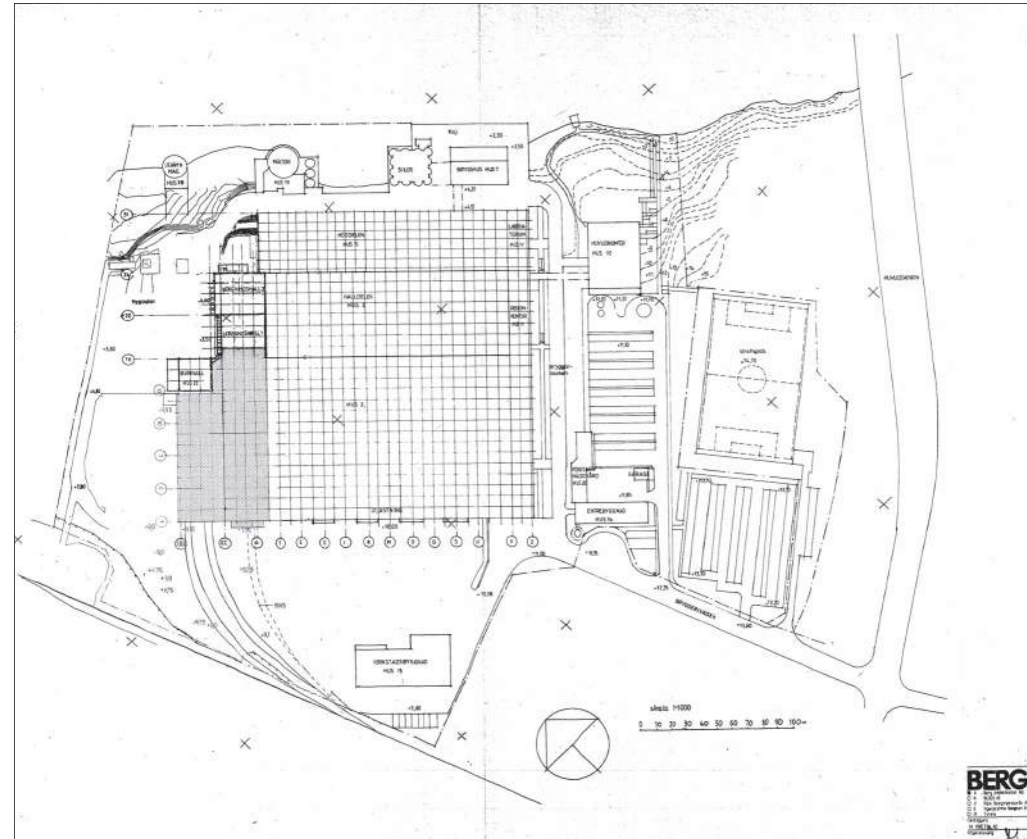

Laverad teckning från informationsbroshyr om Pripps bryggeri, 1970 Källa: Nordiska museet

>> Historik

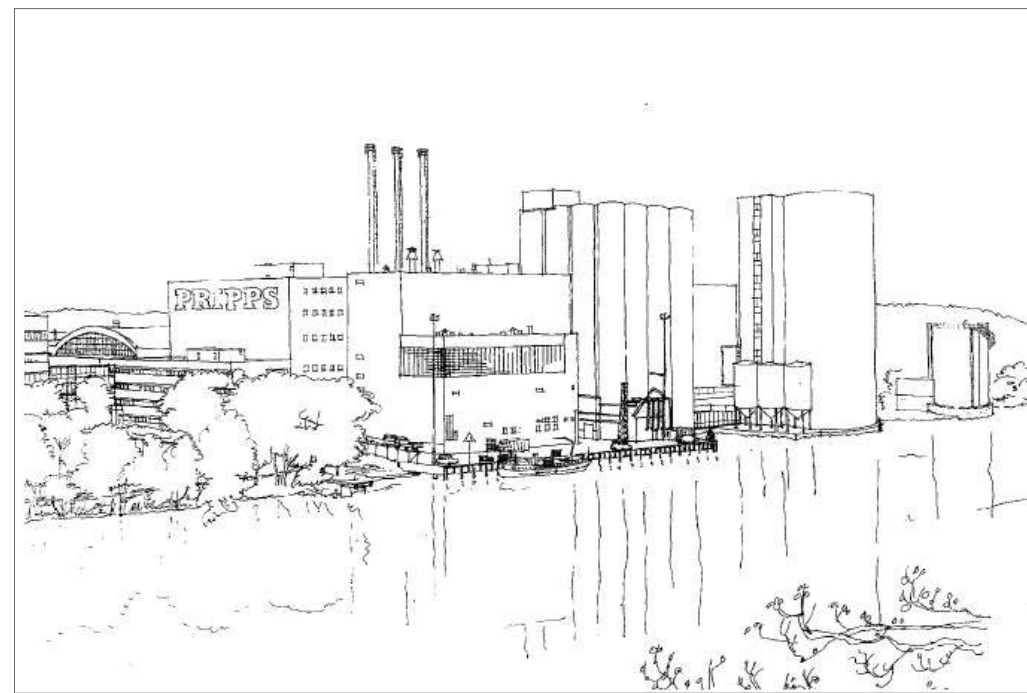

Perspektiv Prippsanläggningens logistik 1974. Källa: Vi på Pripps Bromma

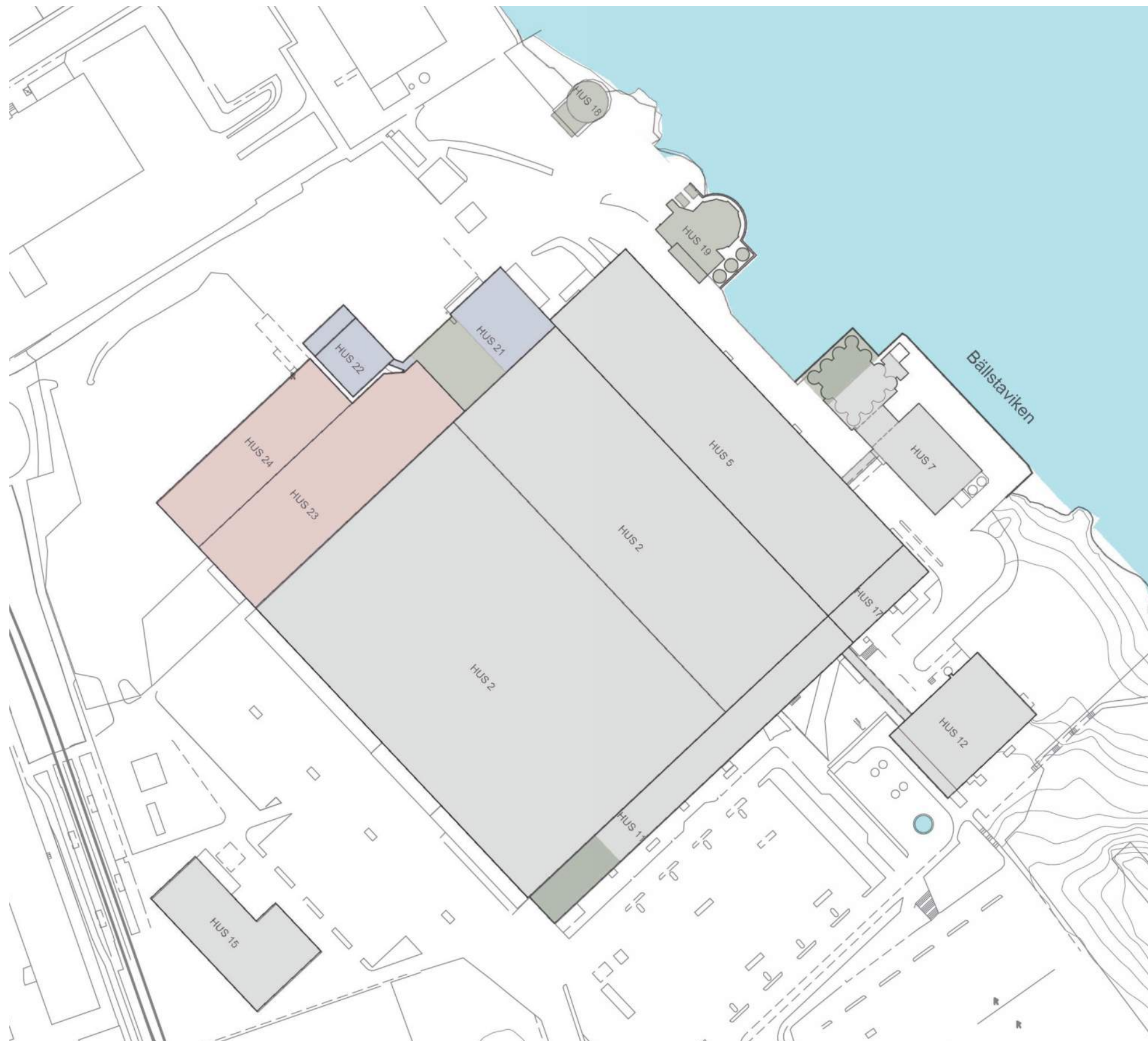

Situationsplan 1994

Källa: SBK

Tuschteckning från 1978, Anders Berg Arkitektkontor. Källa: BNA

Situationsplan, Pripps f.d. bryggeri med husnummer och tillbyggnader

- Hus 2 Tappningshall /Lager
- Hus 5 Högdelen, tankhus
- Hus 7 Brygghuset, Silos
- Hus 11 Kontor
- Hus 12 Huvudkontor, matsal, Pripporama
- Hus 14 Oljebergrum
- Hus 15 Verkstad
- Hus 17 Laboratorium
- Hus 18 Utjämningsmagasin
- Hus 19 Mälteri
- Hus 21 Lossningshall
- Hus 22 Burkhall
- Hus 23 Inlastning
- Hus 24 Spåröverbyggnad

- 1973-1979
- 1980-1989
- 1990-1999

Interiörer

Genom Anders Berg Arkitektkontor fick inredningsarkitekterna SIR Hans Kempe och Lars Ljunglöf uppdraget att projektera inredningen för Pripps bryggeri. På ett tidigt stadium kom konstnärerna Bo Ahlsén, Pär Andersson, Yngve Gamlin och Carl Fredrik Reuterswärd med i arbetet för olika speciella uppgifter. Samarbetsformen bestod av många och långa möten mellan husarkitekter, inredningsarkitekter och konstnärerna. Materialfloran i byggnaderna begränsades så mycket som möjligt. Golven i fabrik och allmänna utrymmen belades med plastbetong eller plastmassa. Kontorslandskapet gavs mjuka mattor. Väggarna var, där inte tegel förekommer, vanligtvis av gipsskivor som vävklistrades och målades.

Interiörerna hade ett medvetet färgschema där brunt tegel och ofärgad betong kompletterades med återkommande klara kulörer som blått, rött, grönt, gult och orange i golv, dörrar, portar och stålglaspartier, liksom i delar av maskinutrustningen, rörinstallationerna och transportörerna. Tankar och rör i jäs- och lagerkällare samt i silkarshall utfördes i högblankt rostfritt stål.

Anläggningens produktionslokaler hade en enhetlig utformning, med väggar i brunt tegel och bärande pelare i ofärgad betong. Även taken utfördes i betong, blåmålad eller omålade, ofta med kraftiga balkar och med de prefabricerade elementens fogar synliga.

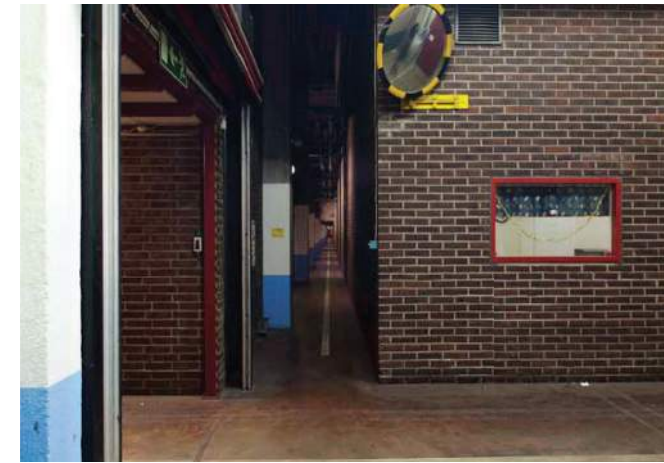
Tappningshall och fullgodslager hade tak i lättbetongplank, vilande på betongpålar respektive betongbalkar och pelare. Produktionsutrustningen var lackad i en orange kulör.

De översta planen i hus 4, 11 och 17 hade tak i korrugerat stål. Även dörrar, portar och stålglaspartier i t.ex. manöverrum utfördes i stål.

I mälteriet genomfördes på 1980-talet en ombyggnad av konferensrummet på plan 17. Det byggdes om till ett "skyroom" i postmodern rokokostil.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

1. Tappningshallen med orangelackad produktionsutrustning. Källa: Foto vid Pripps bryggeri

2. "Suckarnas gång" i hus 5, plan 1. Tegelväggar samspelar med en klar blå och röd kulör i fönsteromfattning, stål balkar och pelare. Källa: Byggnadshistorisk inventering 2011 SSM

3. Silos i ofärgad betong i kombination med målade stål pelare i klart röd. Foto: 2018

4. Bevarad maltkross i hus 7, plan 8. Källa: Byggnadshistorisk inventering 2011 SSM

5. Bevarad produktionsinredning målade i rött och grönt. Foto: 2018

6. Mörkt tegel och ofärgad betong i pelare och tak, med fönsteromfattning i blått och stål balk målade röd.

7. De översta planen i hus 4, 11 och 17 har tak i korrugerat stål.

8. Alla inre skyltar i anläggningen utfördes i tvåfärgat opakt plexiglas som graverades. Upplysningsskyltarna var vita och svarta, utgångsskyltarna röda och vita och orienteringsskyltarna blå och vita. Blyertsteckning. Källa: Arkitektur nr 4 1970

9. Entré i hus 17, ursprunglig förutom undertaket. Mörkt tegel och svartmålat stål. Källa: Byggnadshistorisk inventering 2011 SSM

10. Interiör i hus 12, plan 6. Kontorsbox i glas och stål, orangemålade rör i taket. Källa: Byggnadshistorisk inventering 2011 SSM.

11. Rum i silotopp, ofärgad betong. Källa: Byggnadshistorisk inventering 2011 SSM

Bryggeriets logistik

Råvaror för öltillverkning

Huvudingredienserna i öl är malt, humle, jäst och vatten, men vissa sorters öl kan även innehålla andra ingredienser.

Malt

Framförallt används sädeslaget korn som omvandlas till malt i ett mälteri genom att först blötläggas i vatten under ett par dygn. Därefter får det gro under luftning och processen kallas mältning. Under mältningen uppstår enzymer, smakkomponenter och kväve i sädeskornen, enzymerna spjälkar stärkelsen i kornen till jäsbart socker, som jästen i sin tur kan förvandla till alkohol och koldioxid.

Humle

Humle består av de mogna, kotteliknande honhängena hos den slingrande humleplantan. Dessa innehåller ämnen som smakar bittert och aromatiska oljor. Bitterämnen ger ölen dess karaktäristiska smak, balanserar maltens sötma och bidrar till dess skum och hållbarhet.

Jäst

Jäsningprocesserna kan delas upp i grupperna överjäst och underjäst samt ibland även spontanjäst. Vid ölbrygning används flera olika sorters jäst.

Vatten

Vatten är den dominerande ingrediensen. Vattnet kan ha stor betydelse för ölets smak. Mineraler i vattnet samt dess hårdhet påverkar ölets karaktär.

Övriga ingredienser

Ibland används förutom grundningredienserna tillsatser för att ändra ölets smak, karaktär eller alkoholhalt. Råfrukt är olika slags spannmål som läggs i vörten utan att först mältas. Huvudsakligen används ris, majs eller omältat korn som råfrukt. Socker i olika former kan tillsättas för att förstärka jäsningen samt kryddor av olika slag som förekommer i vissa öltyper.

Tillverkningsprocessen vid Pripps bryggeri

Pripps bryggeri var ett av Europas största bryggerier för malt- och läskedrycker där ca 600 miljoner flaskor och burkar producerades om året. Bryggeriet skiljde sig främst från äldre bryggerier genom att tillverkningen var automatiserad och styrdes med hjälp av elektronik som använde sig av den tidens senaste kunskap inom området. Rostfria rörledningar, tillsammans över 30 mil långa, sammankopplade de olika tillverkningsprocesserna. Den största delen av råvarorna kom med båt, men vissa råvaror levererades med tåg eller lastbil.

Mälteriet

Mältning heter den första processen i ölframställning. Inledningsvis fanns inget mälteri vid Prippsanläggningen utan malt levererades med båt från Hornsberg. Men vid slutet av 1970-talet uppfördes ett mälteri vid Pripps som i och med det blev självförsörjande vad gäller malt. I mälteriet omvandlades korn till malt på ungefär en vecka. Mälteriet i Bromma tillverkade malt som räckte till Pripps bryggerier men även såldes till andra bryggerier. Malttillverkningsprocessen startar högst upp i tornet och efter varje steg får maltet av egen kraft falla ned en våning. Högst upp genomfuktades kornet med vatten. På följande 6 våningar fick det gro. Längst ned torkades det med varm luft.

Silos (1)

Råvarorna humle och råfrukt anlände med båt och togs emot vid den 70 meter långa kajen vid Bällstaviken. Därefter lagrades de i silos.

Brygghuset (2)

På plan 7-9 i brygghuset tillverkades vört av malt, vatten och humle av maskiner som på olika sätt mältade råvaran. En brygging tog 8 timmar och bryggingen pågick dygnet runt. Plan 5 och 6 inrymde det dagsljusbelysta silarsrummet, liksom bryggpannornas övre och nedre delar. Byggnadens processer fjärrstyrdes från manöverbord i silarsrummet.

Panncentralen placerades på plan 1 och 3, i stort rum med öppet bjälklag. Byggnaden sammankopplades med hus 5 genom Brygghusbron på plan 5-9, liksom med underjordiska korridorer och rörsystem.

Vid södra fasaden finns tre höga stålskorstenar på utskjutande fundament i stål och betong.

Jäskällare (3)

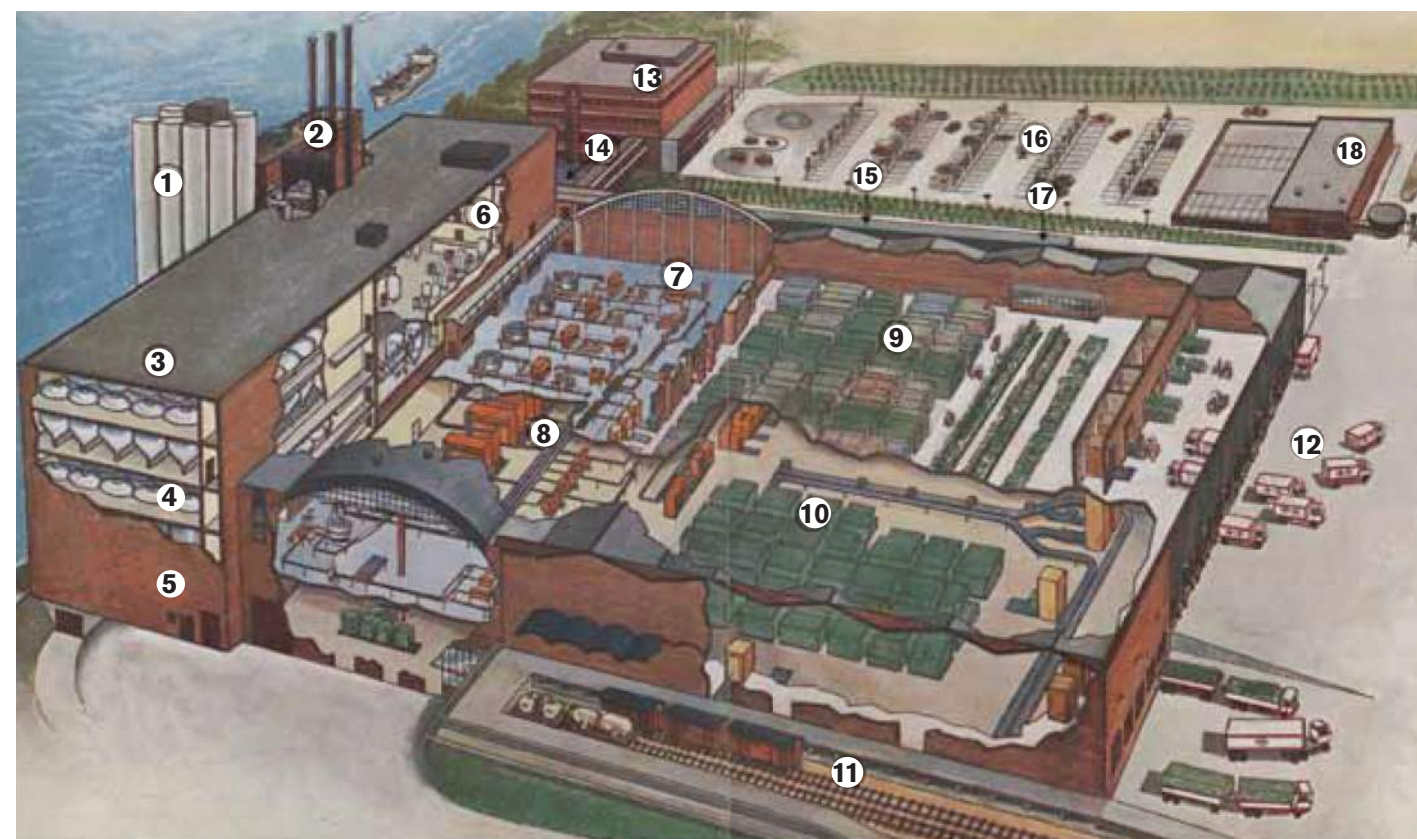
I västra delen av huvudbyggnadens högdal (hus 5) inrymdes öltillverkningens jäs- och lagerkällare. Vörten jäste till öl i 10 meter höga jästankar av rostfritt stål som rymde 180 000 liter öl. Jäsningen skedde vid ca 10 grader och tog 2 veckor. Totalt fanns 72 jästankar. Före jäste man ölet i källare (som var svala) men här ligger källaren på vinden. Ölen kunde därigenom av egen kraft rinna nedåt i huset, först till lagerkällare och sedan till filterkällare.

Lagerkällare (4)

Direkt under jäskällaren ligger lagerkällaren med ungefär lika stora tankar men en låg temperatur på -1 grad. Väggarna var inklädda i isolerande frigolit för att kunna hålla en jämn temperatur under jäsningen. Här mognade ölet under två veckors lagring. Bryggeriet hade en mycket kraftig kylanläggning för att täcka behovet av kyla i jäs och lagerkällare.

Filterkällare (5)

Det jästa och lagrade ölet filtrerades till kristallklarhet i ett filter. Det färdiga ölet förvarades i tank och kvaliteten testades innan det gick vidare till tappning.

Pripps bryggeri i genomskärning, år 1970

1. Siloanläggningen	7. Tapphall	13. Huvudkontor med Pripporama
2. Brygghuset	8. Diskhall och lager	14. Laboratorium
3. Jäskällare	9. Varulager	15. Kontor för region Stockholm
4. Lagerkällare	10. Ny- och returemballage	16. Parkeringsplats
5. Filterkällare	11. Lastkaj	17. Hälsovården
6. Läsktillverkning	12. Distribution	18. Entrébyggnad

Läsktillverkning (6)

Vid läsktillverkningen blandades kolsyrat vatten med fruktextrakt, sockerlag, aromämnen och andra råvaror. Fruktextrakt och aromämnen tillverkades av speciella företag och levererades till Pripps.

I östra delen av byggnaden fanns läskedryckstillverkningen, lager, råvaruförråd och verkstäder. På plan 1 fanns även varumottagning, fattappning samt kyl- och tryckluftsanläggningar. Plan 0 utgjordes av en öppen rör och kabelkällare.

Tapphall (7)

Bryggeriets tapphall hade en yta av 10 000 kvadrater och fick dagsljus från glaspardier vid det välvda takets kortsidor. Här fanns sju tappningsmaskiner och de färdiga dryckerna tappades på glasflaskor, burkar eller PET-flaskor. Här fanns bl.a. Europas snabbaste burkkolonn som fyllde och förslöt 14 stycken 45cl burkar per sekund. Lokalen var omvittnat bullrig, med slamrande flaskor varför taket försågs med nedhängande akustikbafflar.

Diskhall och lager (8)

Diskhallen låg i källaren under tapphallen. Här diskades och sköljdes alla returflaskor av glas och PET-plast. Här renogjordes även backarna och tomma aluminiumburkar sköljdes med vatten innan de fylldes för att de garanterat skulle vara rena. Tomma aluminiumburkar kom med järnväg och även om burkarna var lätta krävdes stora lagerutrymmen för att få plats med de ca 500 000 burkar som anlände varje dygn.

Varulager (9)

Lagret var den till ytan största byggnaden i bryggeriet. Det var ett öppet pelarrum med rader av portar mot utlastningsdelen. Lagret innehöll varor för ungefär en veckas normal försäljning vilket motsvarade 6 miljoner liter dryck i 12 miljoner förpackningar.

Distribution (12)

Varje dag lämnade 200 lastbilar lagret och utlastningen skedde vid 25 lastbryggor.

Övriga byggnader och funktioner

Verkstad

Pripps var Sveriges största åkeri. Ursprungligen fanns en serviceverkstad för Pripps 150 st närdistributionslastbilar som fick kontinuerlig översyn och service.

Huvudkontor med museet Pripporama (13)

Här inrymdes Prippskoncernens huvudkontor tillsammans med personalmatsal, motionshall och museet Pripporama.

Traditionen har alltid haft stor betydelse i bryggerinäringen med ett intresse för den historiska utvecklingen och för gångna tiders bryggare. Ett uttryck för det var att presentera bryggerinäringens utveckling i en ny typ av museum, Pripporama. Det för den tiden nyskapande museet med avancerad elektronik, biografier, TV-filmer och kuriosa visar på Prippskoncernens vilja att kommunicera med omvärlden och fördjupa kunskapen om ölbrygning hos sina anställda. Det unika klockspelinstrumentet med antika mäskklockor, filmen "Törst" i formatet Pripposcope är exempel på den innovativa experimentvilja som fanns i samband med etablerandet av anläggningen.

Laboratorium (14)

Här fanns ett provbryggeri och laboratorium där dryckerna analyserades och provsmakades för att garantera bra kvalitet. Här vidareutvecklades även nya produkter.

Kontor och Hälsovården (15, 17)

Plan 2 bestod av omklädningsrum och på plan 4 fanns läkarmottagning, avräkningskontor, försäljningskontor, vaktmästeri samt regionkontor.

Entrébyggnad (18)

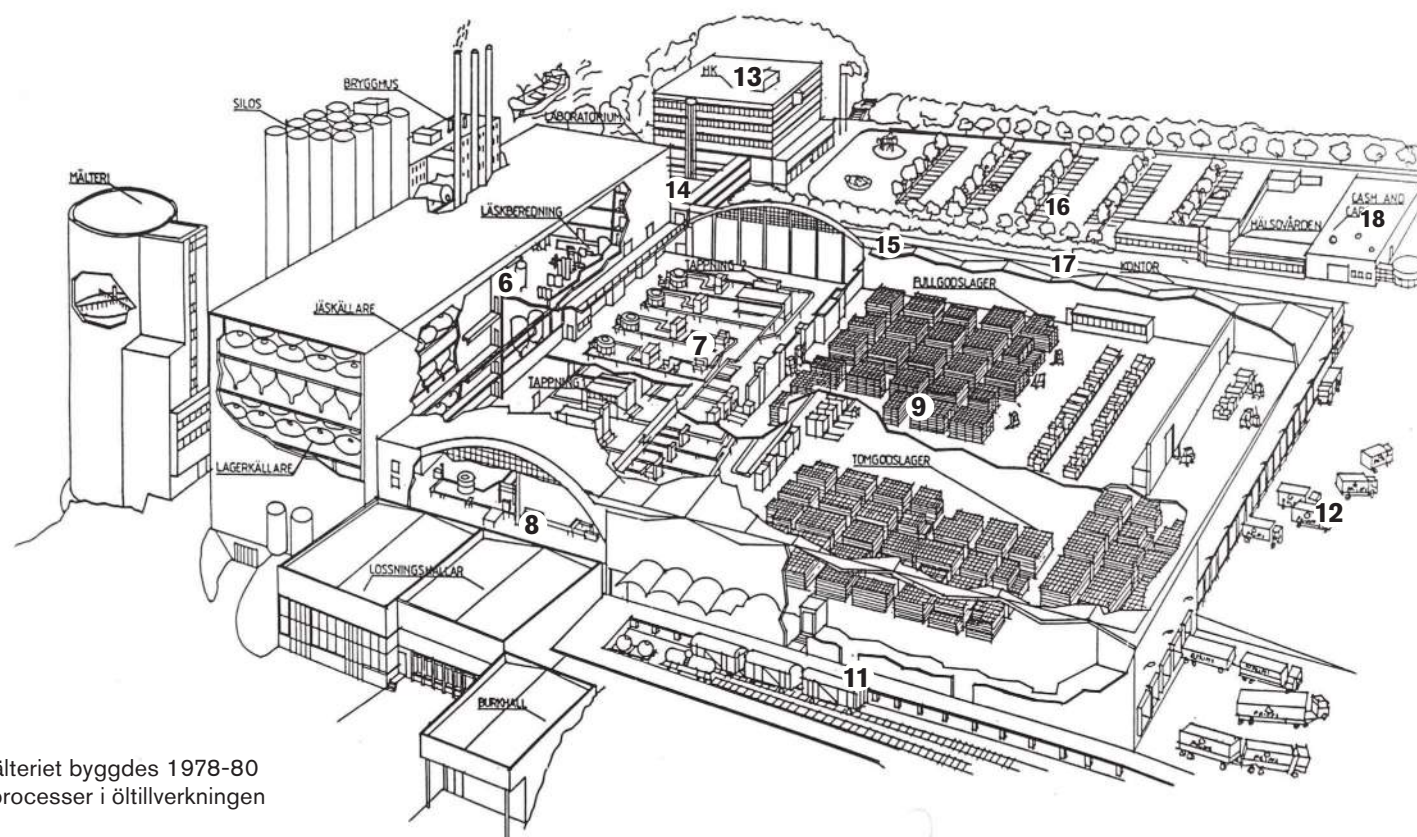
Ursprungligen fanns en entrébyggnad med en cirkulär vaktkur på södra sidan vid anläggningens grind. I byggnaden rymdes också en "cash and carry", en butiklokal där personal kunde hämta ut läsk och öl till rabatterade priser. Entrébyggnaden är rivet.

Verkstad

Pripps var Sveriges största åkeri. Ursprungligen fanns en serviceverkstad för Pripps 150 st närdistributionslastbilar som fick kontinuerlig översyn och service.

Litet gult hus

Söder om verkstaden finns ett hus som ingick i fastigheten Gjutmästaren 8 och nyttjades av FOI som ljudlaboratorium. År 2007 reglerades fastigheterna och huset kom att ingå i Gjutmästaren 6. Sedan dess har byggnaden använts som förråd.

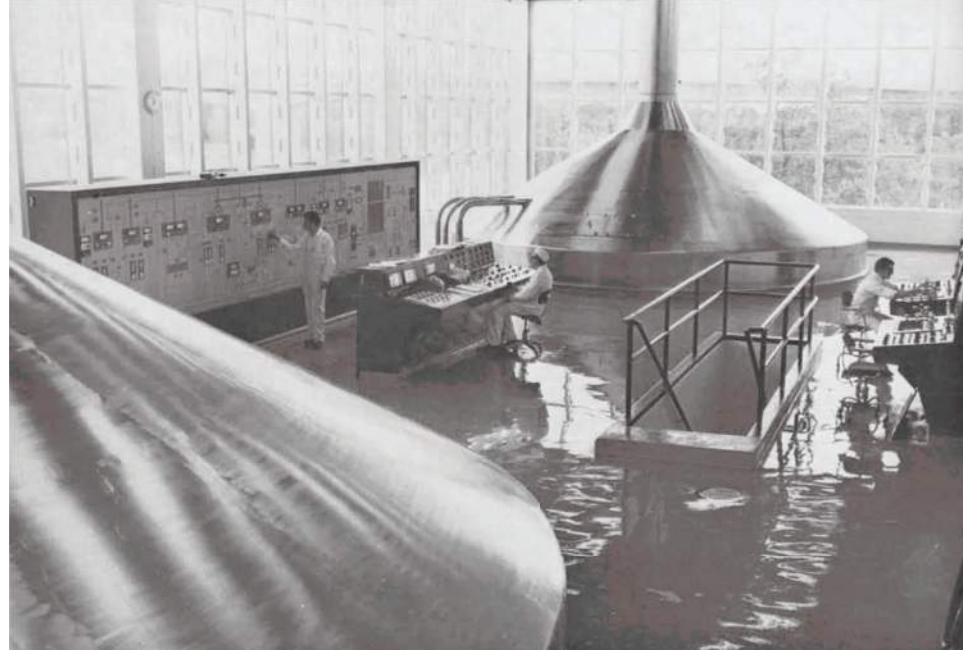

Prippsanläggningen på 1980-talet. Mälteriet byggdes 1978-80 och i och med det fanns alla centrala processer i öltillverkningen samlade på platsen. Källa: C&N

>> Historik

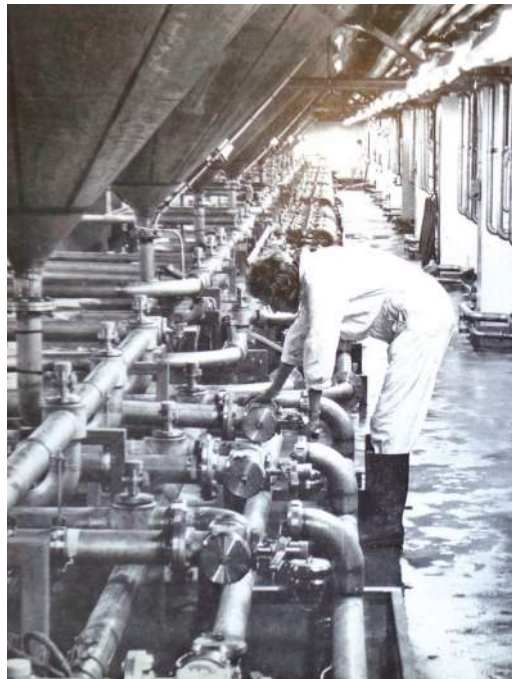
1

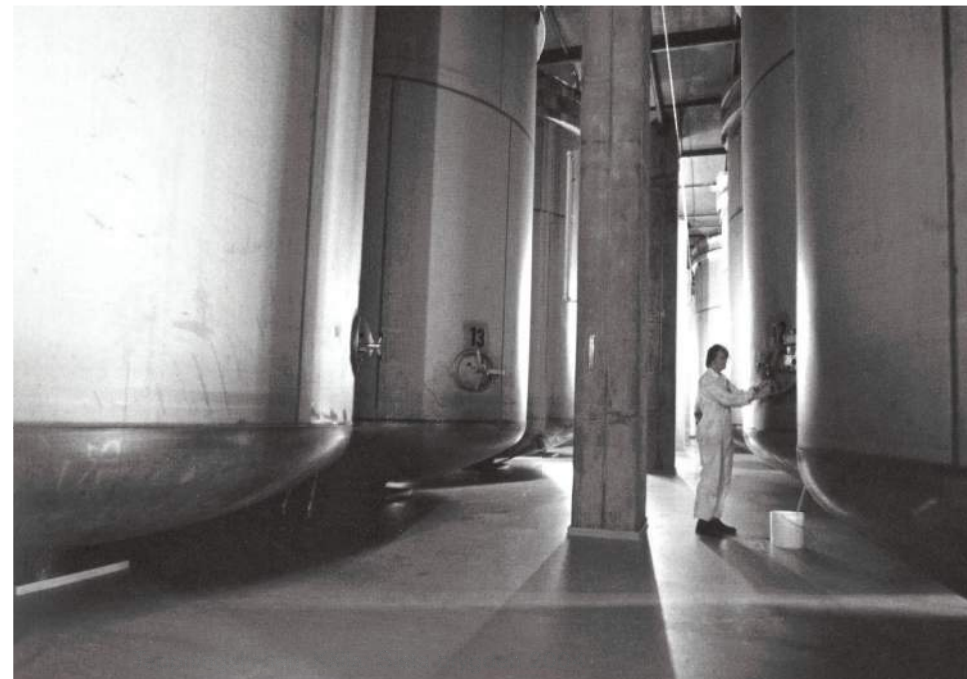
2

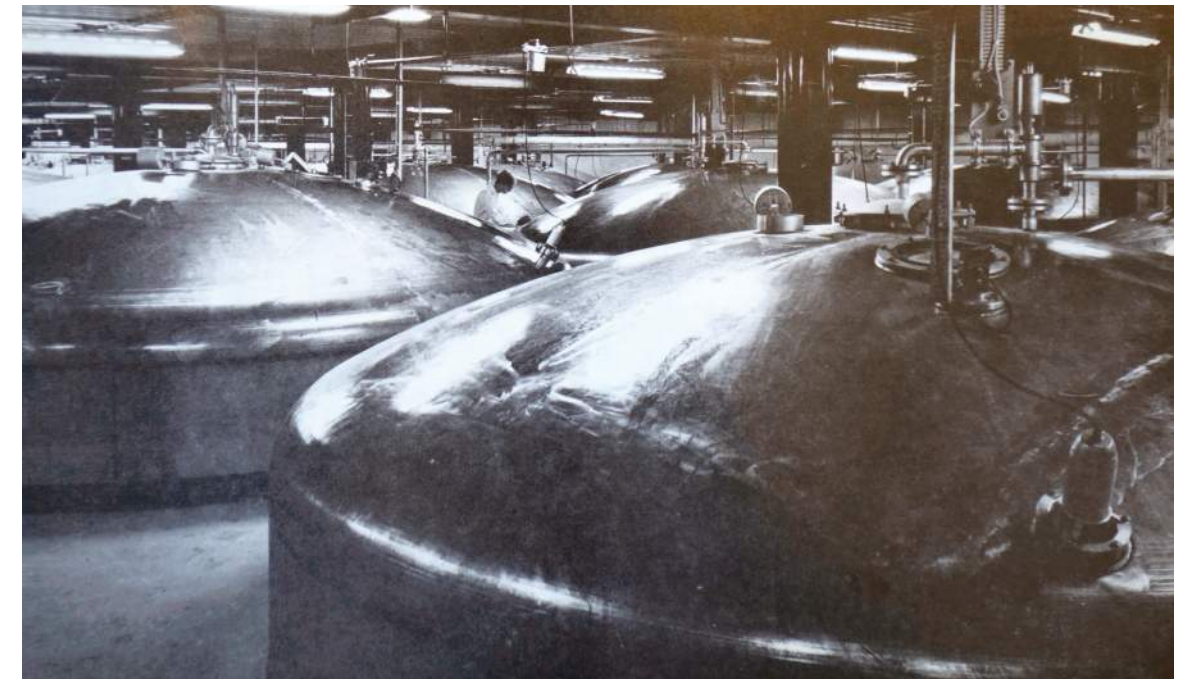
3

4

5

6

1. Mälteriet. Maltkastning sker mekaniskt för att kornet ska växa jämnare och inte bli för varmt.

Källa: *Pripps 150 år*, 1978

2. En del av den ljusa och luftiga silkarshallen från vilken vörtkokningen styrs. I de stora karn av rostfritt stål silas vörten efter kokningen och pumpas vidare till jästankarna.

Källa: Informationsbroschyr 1970, Nordiska museet

3. Alla processer är automatiserade och datastyrda.

Källa: *Sista brygden*, 2004

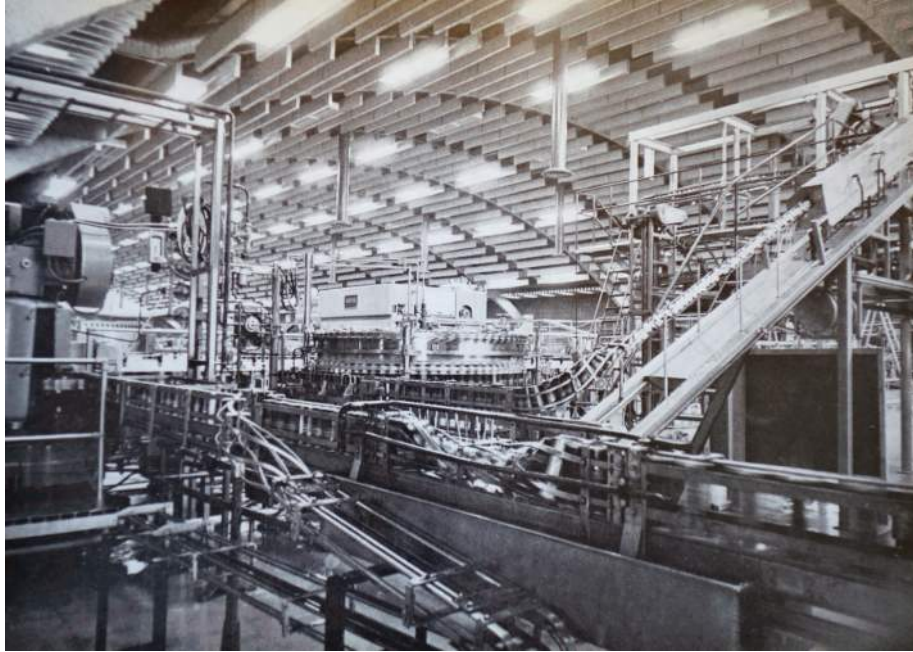
4. Nedre delen av några jästankar och rörsystemet som förbinder jäs- och lagertankar. Anläggningen inrymde ett omfattande rörsystem. Källa: Informationsbroschyr 1970, Nordiska museet

5. I de stora jästankarna - 170 stycken som vardera rymmer 170 000 liter - jäste ölet i något mer än en vecka, varefter det pumpades till lagertankarna. Där mognade ölet vid låg temperatur. Källa: *Pripps 150 år*, 1978

6. Övre delen av jäs- och lagertankarna.

Källa: Informationsbroschyr 1970, Nordiska museet

>> Historik

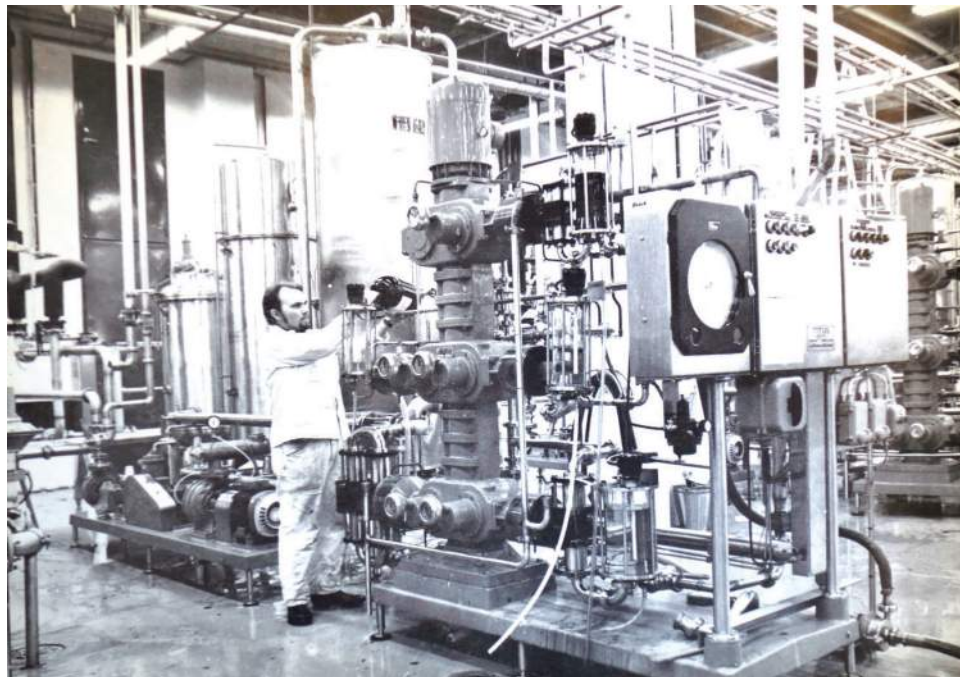
7

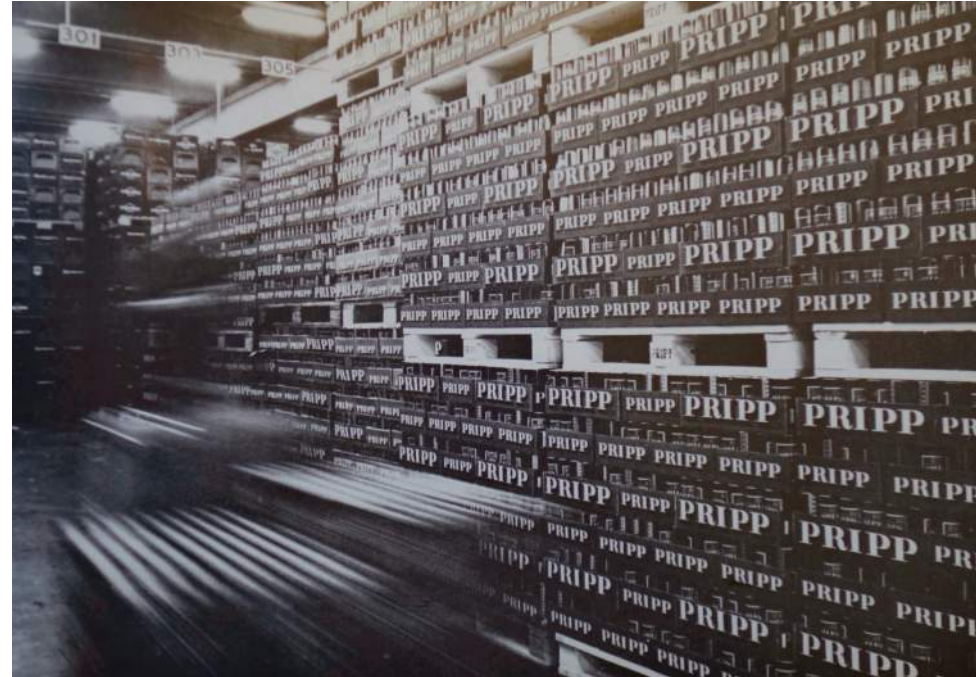
8

9

10

11

12

7. Tappningshallen där flera miljoner flaskor fylldes, förslöts och etiketterades per arbetsdag.
Foto Informationsbroschyr 1970, Nordiska museet

8. En del av tappningshallen med det som då var Europas snabbaste burkcolonn, som fyllde och förslöt 14 stycken 45cl burkar i sekunden. Foto: Informationsbroschyr 1970, Nordiska museet.

9. Tappningshallen hade dagsljus från glaspartier vid det välvda takets kortsidor.
Foto: Sista brygden 2004

10. Läskedrycker tillverkas på ett helt annat sätt än öl. På bilden ett automatiskt doseringsaggregat där specialbehandlat vatten blandas med övriga ingredienser och därefter leds till tryckbehållare och tappningsmaskiner. Foto: Informationsbroschyr 1970, Nordiska museet.

11. En del av den stora distributionshallen. Från Brommaanläggningen distribuerades dagligen ca 2000 ton drycker.

12. Pripps var ett av Sveriges största åkerier. Koncernen hade ca 700 egna lastbilar som ombesörjde distributionen över hela landet.

Bryggeriarkitektur

Stadsbildsmotiv

Bryggerier intar i många avseende en särställning inom industriarkitekturen. De har ofta ett centralt läge och bildar därmed ett välkänt och dominerande stadsbildsmotiv. Flertalet av dessa är uppförda under 1800-talets slut och 1900-talets början och vittnar om industrialismens genombrott i Sverige. I Stockholm var det framförallt tyskarna som kom att uppföra bryggerier, en mycket lukrativ industri. På malmarna införde de en monumental bryggeriarkitektur.

Marknadsföring

Tegelarkitekturen såväl som den utbildade personalen och maskinerna kom ofta från Tyskland. Samtidigt ökade intresset för de reklammetoder som amerikanska bryggerier använde sig av. I en tid fylld av utvecklingsoptimism och beundran för det moderna, rationella och storslagna uppmärksammades arkitektur som en möjlighet för ett företag att marknadsföra sig. En stor, modern fabriksanläggning med arkitektonisk pregnans kunde få ytterligare en funktion att fylla förutom öltillverkning.

Medeltids- och renässansinspirerad arkitektur

Under slutet av 1800-talet uppfördes ett flertal bryggerier med en borgliknande arkitektur inspirerad av medeltiden och renässansen. Bryggerierna gav närmast intryck av att vara en befäst anläggning. En del bryggerier som t ex **AB Stora Bryggeriet**, grundat 1890, hade en uttalad ambition att använda produktionsanläggningen i marknadsföringssammanhang. Företaget önskade en mönsterbyggnad och avbildningar av bryggeriet användes flitigt i företagets reklam och återfanns på askkoppar, affischer, broschyrer och andra reklamartiklar.

År 1882-83 uppfördes vid **Nürnbergers bryggeri** i Stockholm en tillbyggnad i nygotisk stil för jäs- och lagerkällare efter ritningar av Alwin Jacobi. Att förkläda funktionella detaljer till ornament av olika slag var ett vanligt inslag i bryggeriernas fasader under 1800-talets sista decennier och 1900-talets början. Fasaderna utfördes ofta i rohbau, dvs oputsat tegel med detaljer av natursten eller puts. Arkitekturen överensstämde med den tidens rådande arkitekturideal och flera av

Etikett från Nürnberg bryggeri 1880. Bryggeriet låg på Björngårdsgatan/Högbergsgatan, på Södermalm i Stockholm

den tidens mest framstående arkitekter anlätades för att utföra fasadritningar till bryggerier.

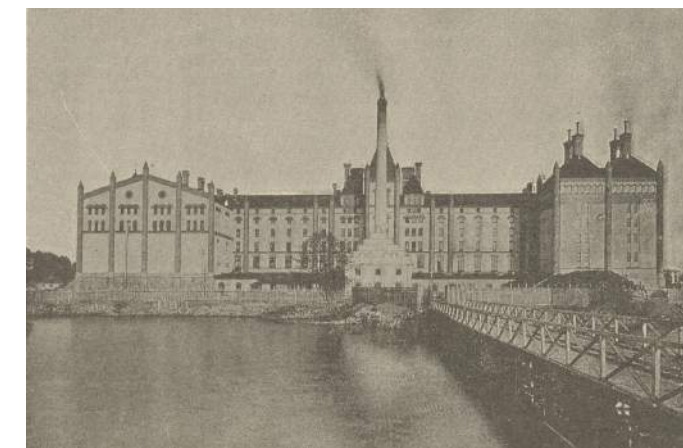
År 1892-93 uppfördes **Münchenbryggeriet** i renässansstil med en monumental fasad mot Riddarfjärden. Konstruktionsritningarna utfördes av Alwin Jacobi och fasaderna ritades av Hjalmar Kumlien. Bryggeriet utvidgades 1905-09 med en stor nybyggnad i rik tegelgotik.

Volym- och materialverkan

I början av 1900-talet fick arkitekturen en tydligare volym och materialverkan. Ett exempel är ett bryggghus i rödbrunt, hårdbränt tegel som uppfördes 1914 som tillbyggnad för **Hamburgerbryggeriet**. De stora fönsteröppningarna i bottenvåningens gatufasader gav bryggghushallen ordentligt med dagsljus och synliggjorde samtidigt en representativ och påkostad inredning med blankpolerade kopparpannor. Bryggghuset betraktas som bryggeriets hjärta och det var ett medvetet grepp att låta interiören verka som ett skyltfönster för bryggeriet.

Produktion och konjunktur

Produktionsteknisk utveckling, förändringar i konjunktur och fluktuationer i efterfrågan kunde snabbt ändra förutsättningarna för industriell verksamhet såväl då som nu. Detta är också giltigt för Pripps bryggeri i Ulvsunda som under sin 34 år producerade en mycket stor volym.

Stora bryggeriet från sjösidan, Kungsholmen Hornsberg, Stockholm. 1895. Källa: SSM

Münchenbryggeriet, Södermalm, Stockholm. 1904. Källa:SSM

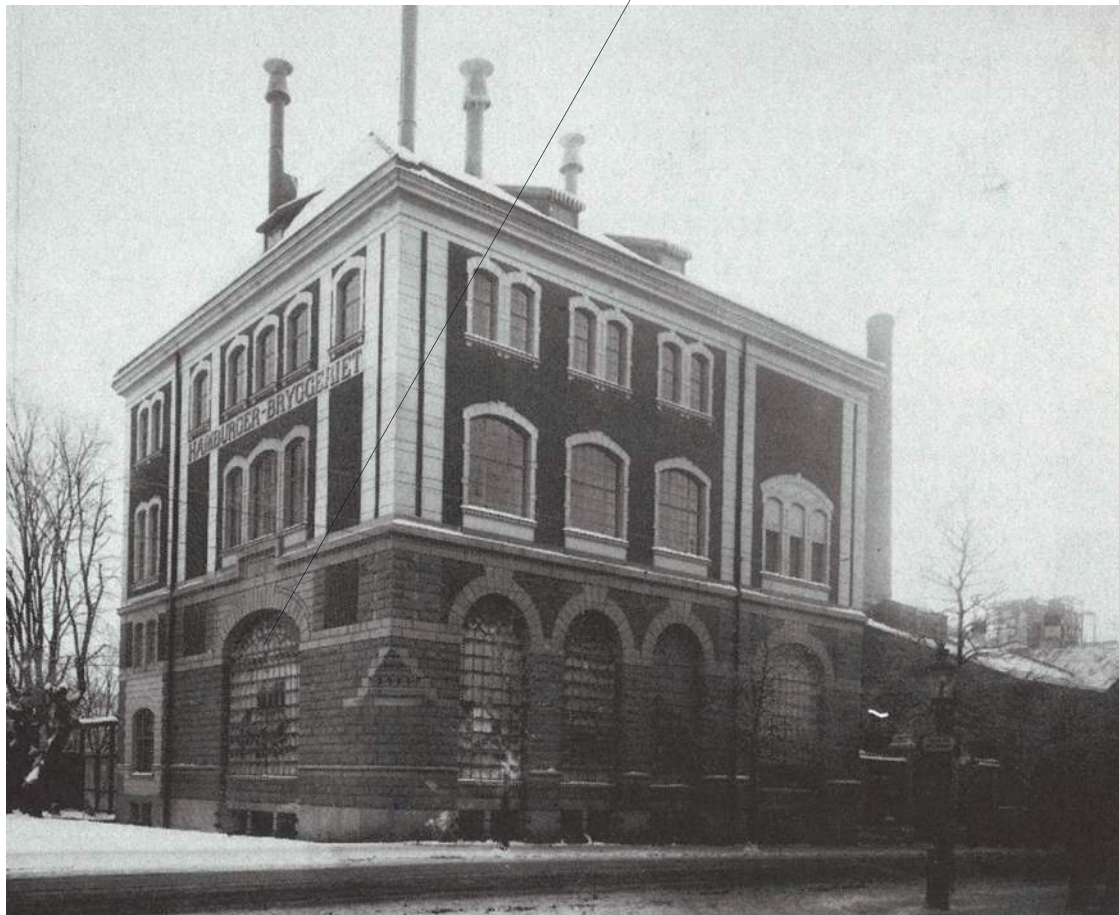
>> Historik

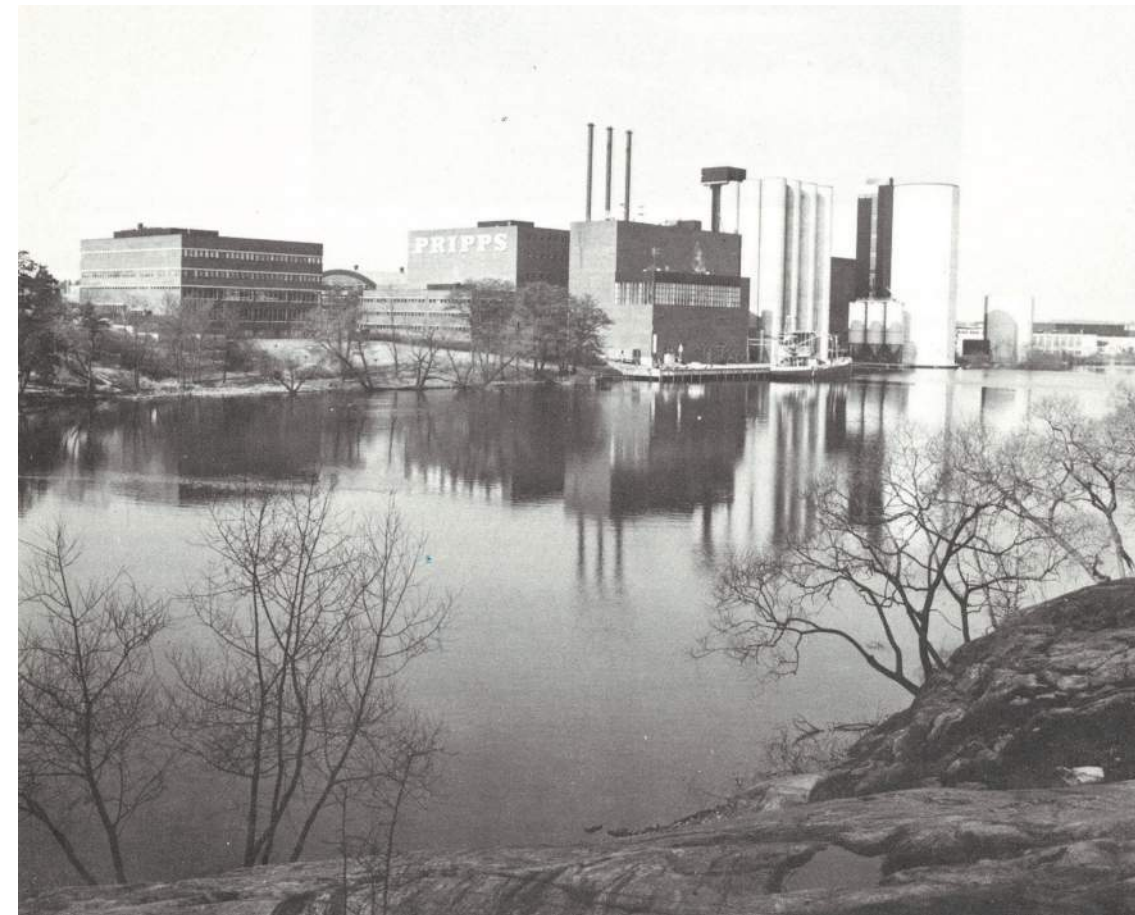
Skylt för AB Stora bryggeriet i Stockholm. 1890-tal. AB Pripps bryggerier.

Brygghuset vid Hamburgerbryggeriet. Insyn i bryggeriets hjärta. Källa: CfN

Brygghuset vid Hamburgerbryggeriet vid kv Riddarsporren vid Surbrunnsgatan/Norrullsgatan i Vasastan, Stockholm före tillbyggnaden på 1920-talet. Notera de stora fönsteröppningarna i bottenvåningens gatufasader. Foto 1910-talet i AB Pripps Bryggeriers arkiv

Pripps f.d. bryggeri 1980. Brygghuset där silcarsrummet har uppglasade fasader som synliggör två stora silkar i rostfritt stål med rör upp till tak. Foto Staffan Nilsson Riksantikvarieämbetet

Bryggeriet i Bromma läggs ner

År 2001 köptes AB Pripps upp av Carlsberg, slogs ihop med Falcon och Carlsberg Sverige AB bildades. År 2004 lades bryggeriverksamheten i Ulvsunda industriområde ner efter ett beslut att koncentrera tillverknigen till Falcons bryggeri i Falkenberg.

St Erik Markutveckling AB, helägt av Stockholms stad, köpte bryggeriet i syfte att säkra marken i avvaktan på kommande utbyggnad av bostäder och stadsutveckling. Byggnaderna har sedan dess hyrts ut till olika stormarknader, event och lekland, andra delar står tomma.

Byggnader - förändringar efter 2004

Byggnadernas exteriörer förändrades i begränsad omfattning efter 2004. Hus 2 fick en ny fasad mot sydväst. Hus 11 försågs med ett stort vindfång i glas, stål och kakel mot öster, vid anläggningens nya inomhustorg. Vissa portar och fönster ändrades eller tillkom i hus 5. Under årens lopp har ett stort antal skyltar och ljusanordningar, ca 70st, med logotyper och företagsnamn satts upp på anläggningens fasader.

Interiört togs all produktionsutrustning bort i hus 2, 5, 11 och 17, den såldes eller skrotades. Rummen fick en ändrad funktion och hyrdes ut eller stod tomma. Inredning och planlösning har ändrats i många av lokalerna.

Museet Pripporama tömdes 2009-2010. Utställningsföremålen gick till Carlsbergs anläggning i Falkenberg, andra gick till Måltidens hus i Grythyttan. Arkivmaterialet leverades till Centrum för Näringslivshistoria.

Mälteriet fortsatte att användas efter bryggeriets nedläggning för externa kunder t.o.m. 2007. Därefter kunde oljeeldningen konverteras till fjärrvärme och oljebergrummet stängas och saneras.

Co²-terminal och kylkompressorbyggnaden har rivits. 2016 flyttade Stockholm Vatten och Avfalls huvudkontor in i Hus 12 (fd bryggeriets huvudkontor) i moderna aktivitetsbaserade lokaler.

Yttre miljö - förändringar efter 2004

Efter bryggeriets nedläggning förändrades den yttre miljön markant. Bryggarbacken längs med anläggningens östra fasad togs bort. Inre stängselgränser flyttades på flera platser och

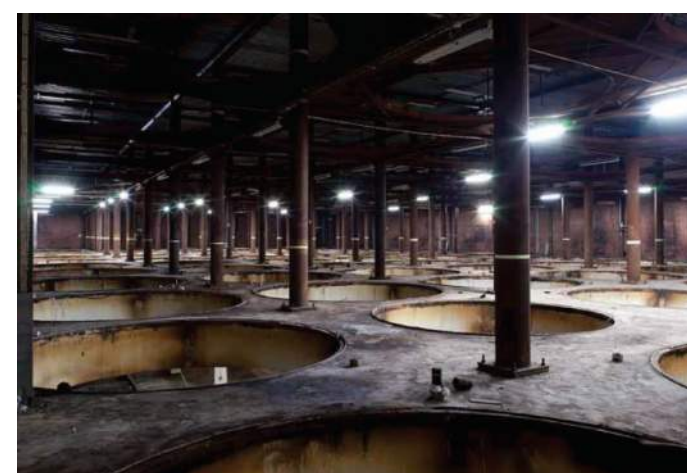
En ny entréstruktur vid anläggningens sydöstra fasad och kommersiella skyltar. Foto: 2018

Nyttillkommet entréparti och trappa vid anläggningens sydöstra fasad. Foto: 2018

Stora kommersiella skyltar har satts upp på anläggningens fasader och silos. Foto: 2018

F.d. jäs och lagerkällaren i Tankhuset. Foto: Byggnadshistorisk inventering 2011, SSM

Silkaren i f.d. silkarshallen har öppnats upp på sidorna och inrymmer rum med mörka filtgolv och väggar. Foto: Byggnadshistorisk inventering 2011, SSM

parkeringsytor förstörades. De karaktäristiska avdelande trädraderna och buskplanteringarna togs delvis bort. Orangea huvar av kanalplast har tillkommit utmed fasaderna på hus 17 och hus 5.

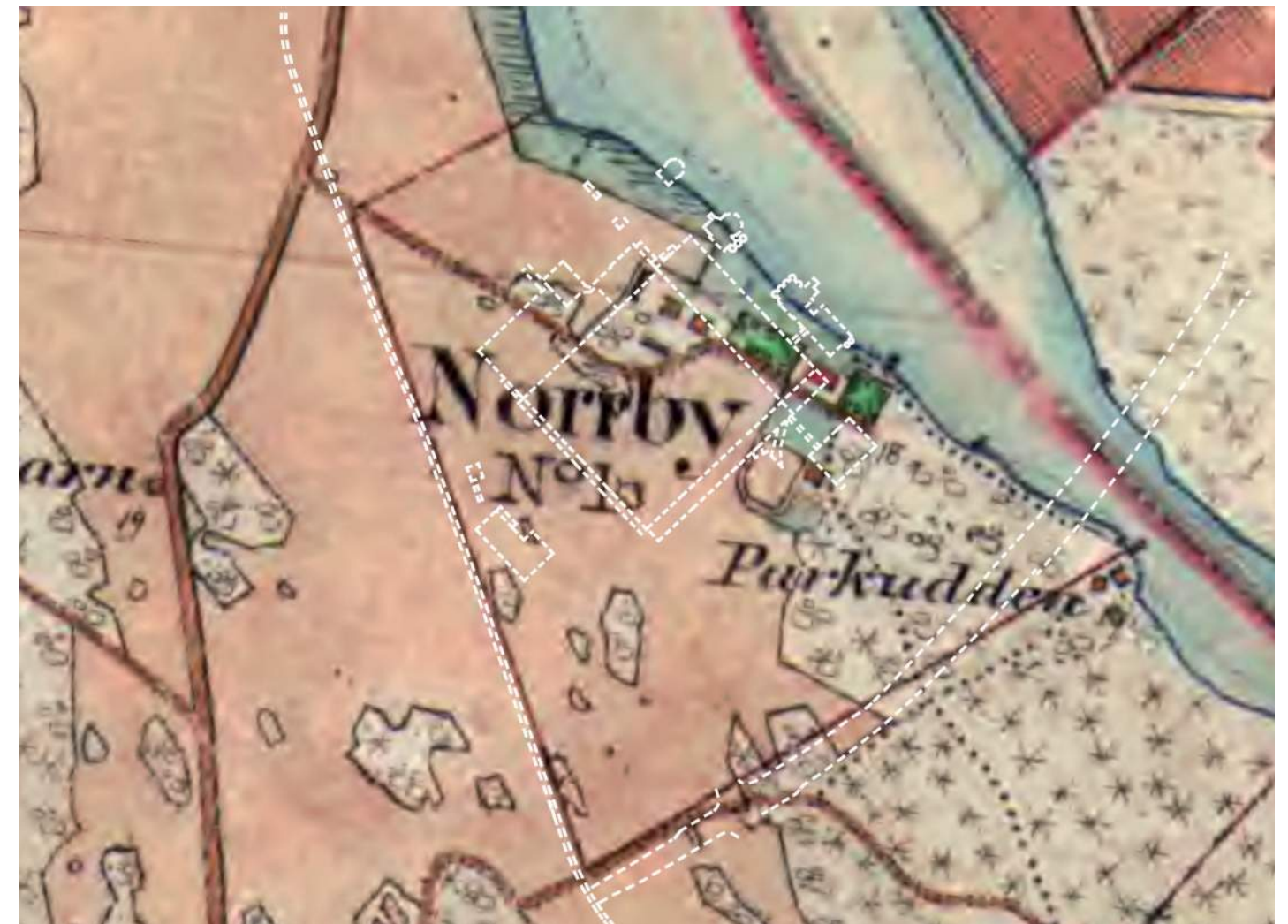
Områdets framväxt i kartbilder och ortofoto

Karta 1817

Del av karta "Belägenheten omkring Stockholm" Utgiven av W.M. Carpelan **1817**. Överlagrad med vitstreckade linjer syns placeringen av Pripps f.d. bryggeri i förhållande till Norrby gård och odlingslandskapet. Källa: Lantmäteriet

Karta 1901 - 1906

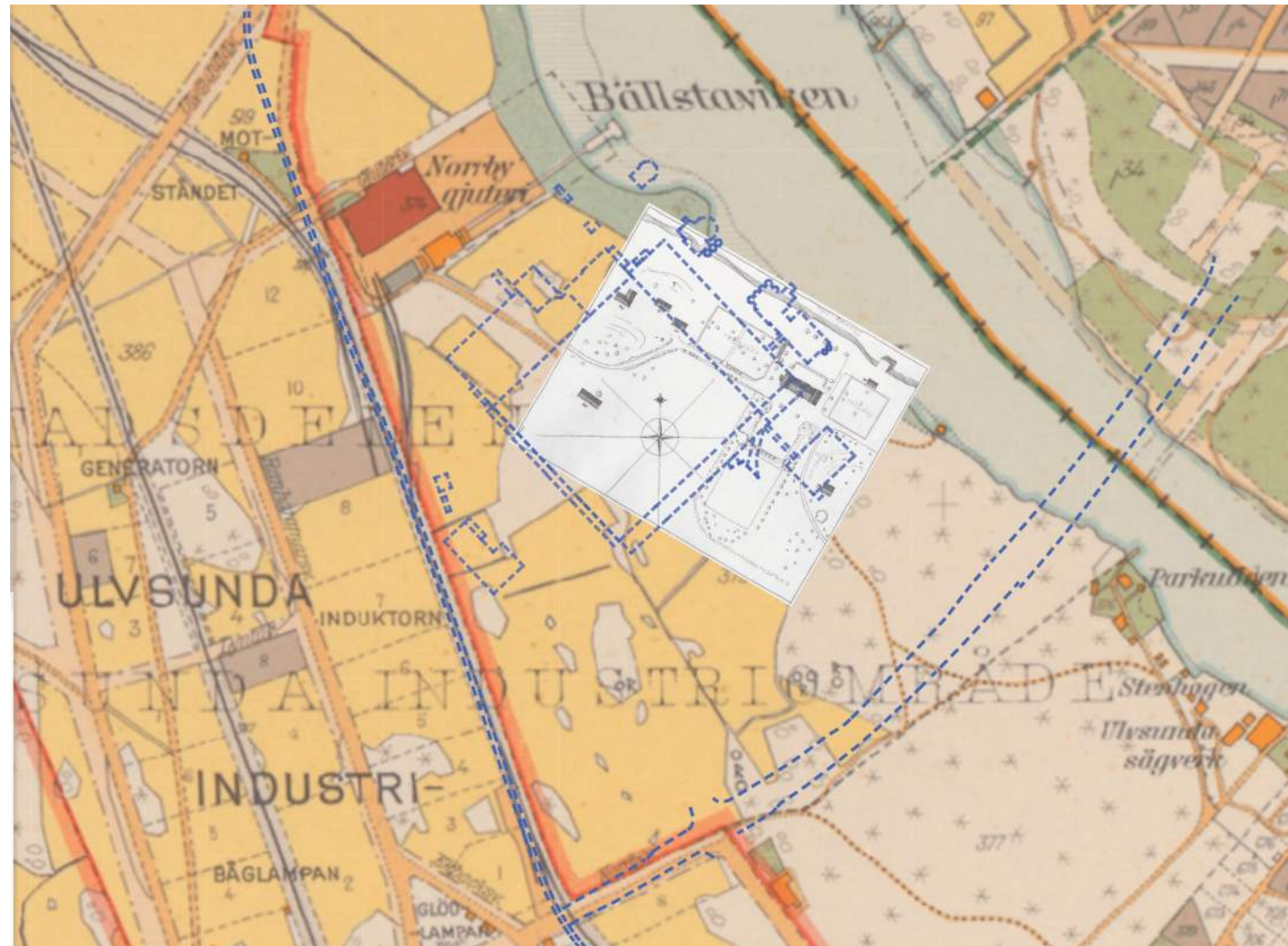

Häradsekonomska kartan från **1901-1906**. Norrby gårds och Johannesfreds hemmansgränser är utritade med tunna röda streck. Vid läget för Huvudstaledens brofäste ligger Parkudden, förmodligen ett sommaröje.

Överlagrad med vitstreckade linjer syns dagens situation och placeringen av Pripps f.d. bryggeri. Källa: Lantmäteriet

>> Historik

Karta 1917 - 1920

Del av Sundbybergsdelen av "Plankarta över Stockholm med omnejd i 12 blad" upprättad 1917-20. På kartan syns utberedningen av det ursprungliga Ulvsunda industriområde. Norrby gjuteri är uppfört norr om Norrby gårds ägor. Källa: Stockholms universitetsbiblioteks specialsamlingar.

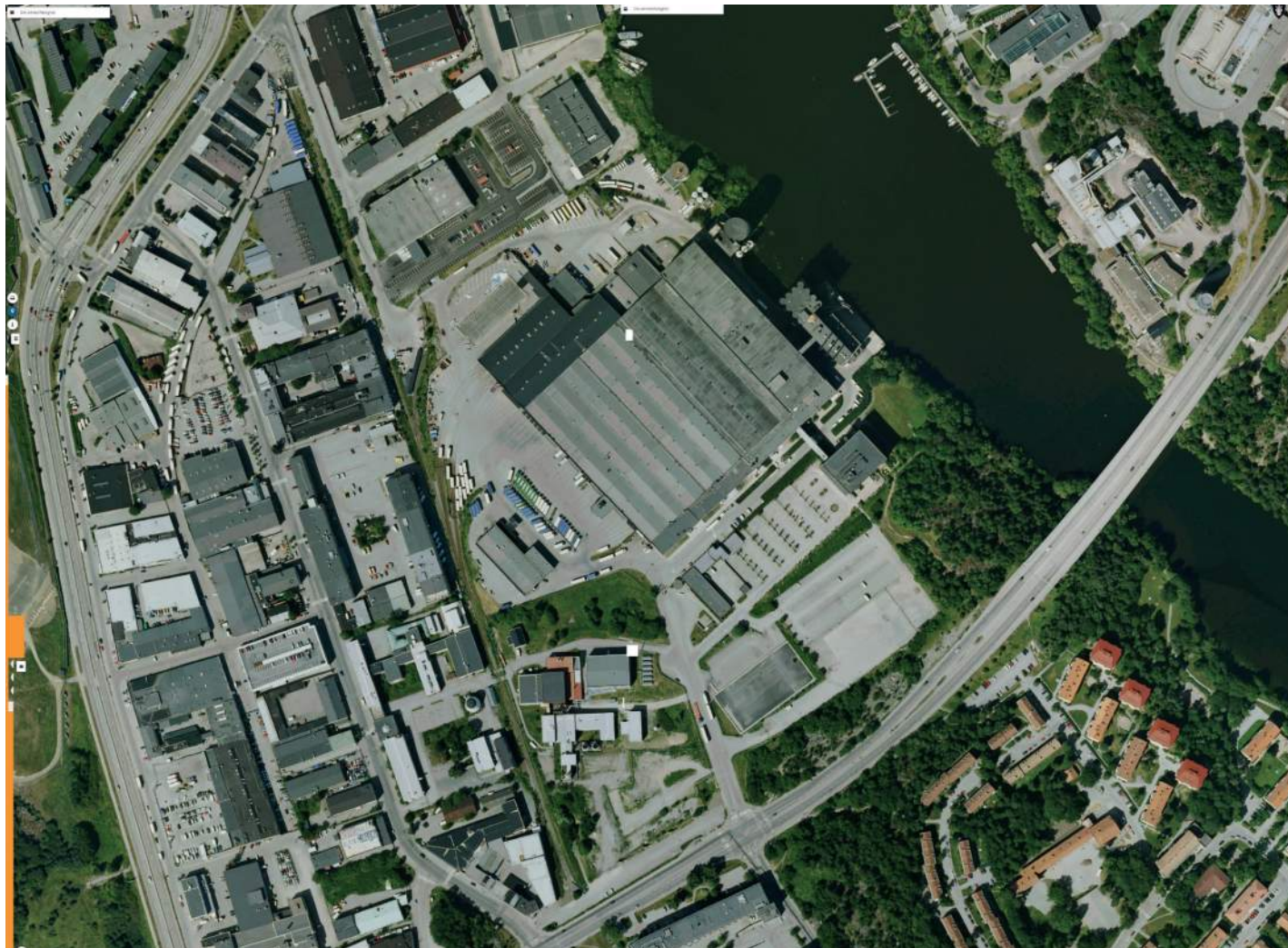
Kartan är överlagrad med en ritning av Norrby gårds bebyggelse från år 1929 (SSM). Blåstreckade linjer visar placeringen av Pripps f.d. bryggeri och nuvarande vägdragning.

Ortofoto 1958

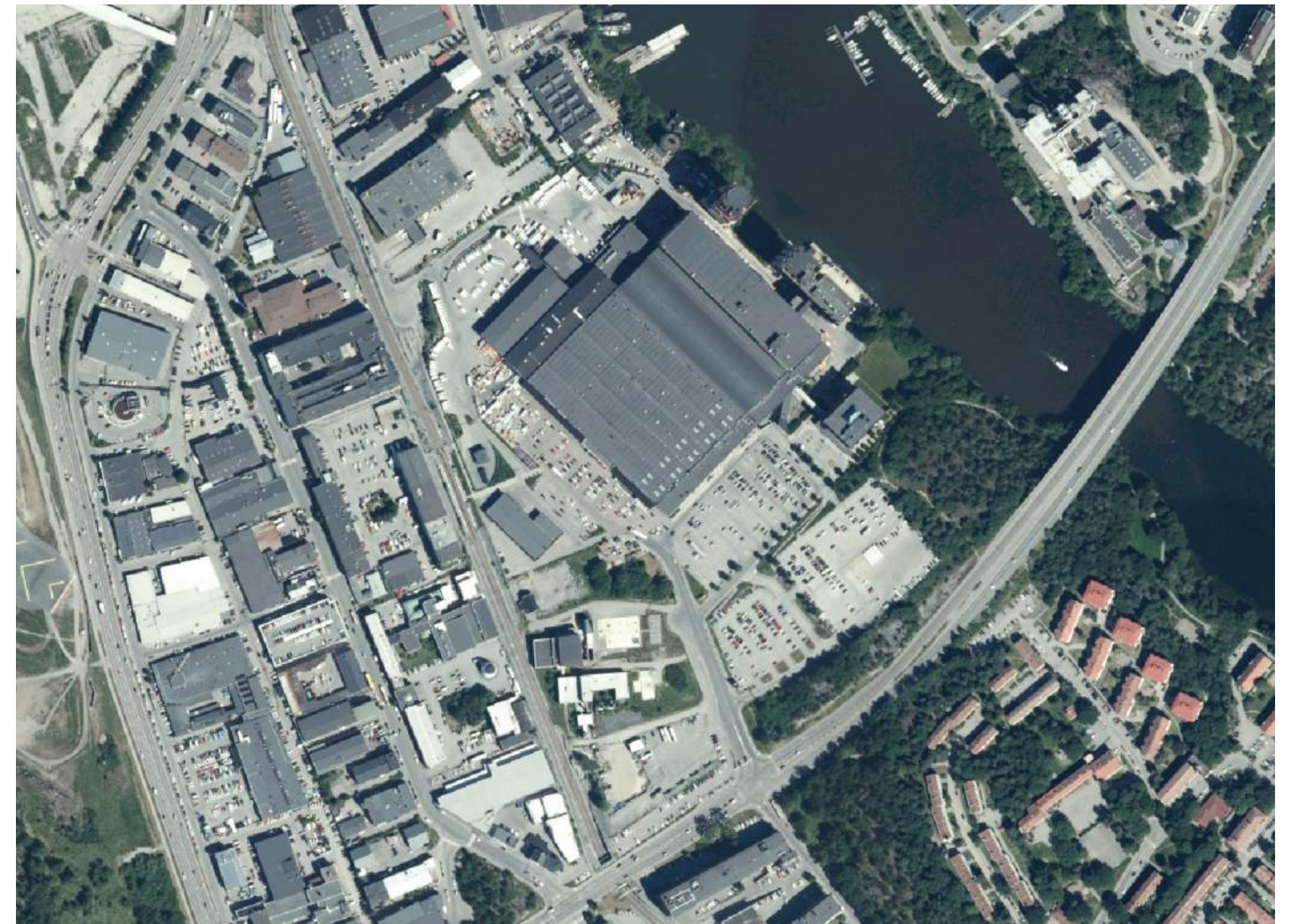
Ortofoto från 1958 överlagrad med Pripps f.d. bryggeri i vitstreckade linjer. Källa: Lantmäteriet

Ortofoto 2005

Ortofoto från 2005. Vid en jämförelse mellan ett ortofotot från 2005 och aktuell situation syns tydligt hur gröna ytor har försvunnit och områdets yttre miljö hårdgjuts. Källa: Lantmäteriet

Ortofoto 2017

Ortofoto 2017. Källa: Lantmäteriet

Nulägesanalys

Landskapsbild

Geologi

Området är del av regionens sprickdalslandskap som består av en kombination av skogsklädda bergsryggar och öppna låglänta partier och dalgångar. Det mosaikartade mönstret av bergsryggar och bergsplåtar avgränsar uppodlade dalstråk och sjöar i huvudsakligen nordvästlig sydöstlig riktning. Urberget som huvudsakligen består av granit och gnejs har eroderats ner till en relativt jämn yta. Utmed sprickzoner har berget vittrat, t ex under de sedimenterade sjöbottnarna och slättdalbottnarna.

När inlandsisen smälte undan för ca 10 000 år sedan låg hela Bromma 100-150 meter under havsytan. Inlandsisen rundade av bergknallarna och lämnade ett tunt lager morän på höjderna. Som ett resultat av landhöjningen utvecklades de låglänta delarna till en rik odlingsbygd. Under Vikingatiden fanns fortfarande många vattendrag, t ex ett sund som sträckte sig från Ulvsundasjön över Lillsjön och Brommaplan ner till Judarn. I vattendragen sedimenterades över tiden mäktiga lerlager.

Topografi

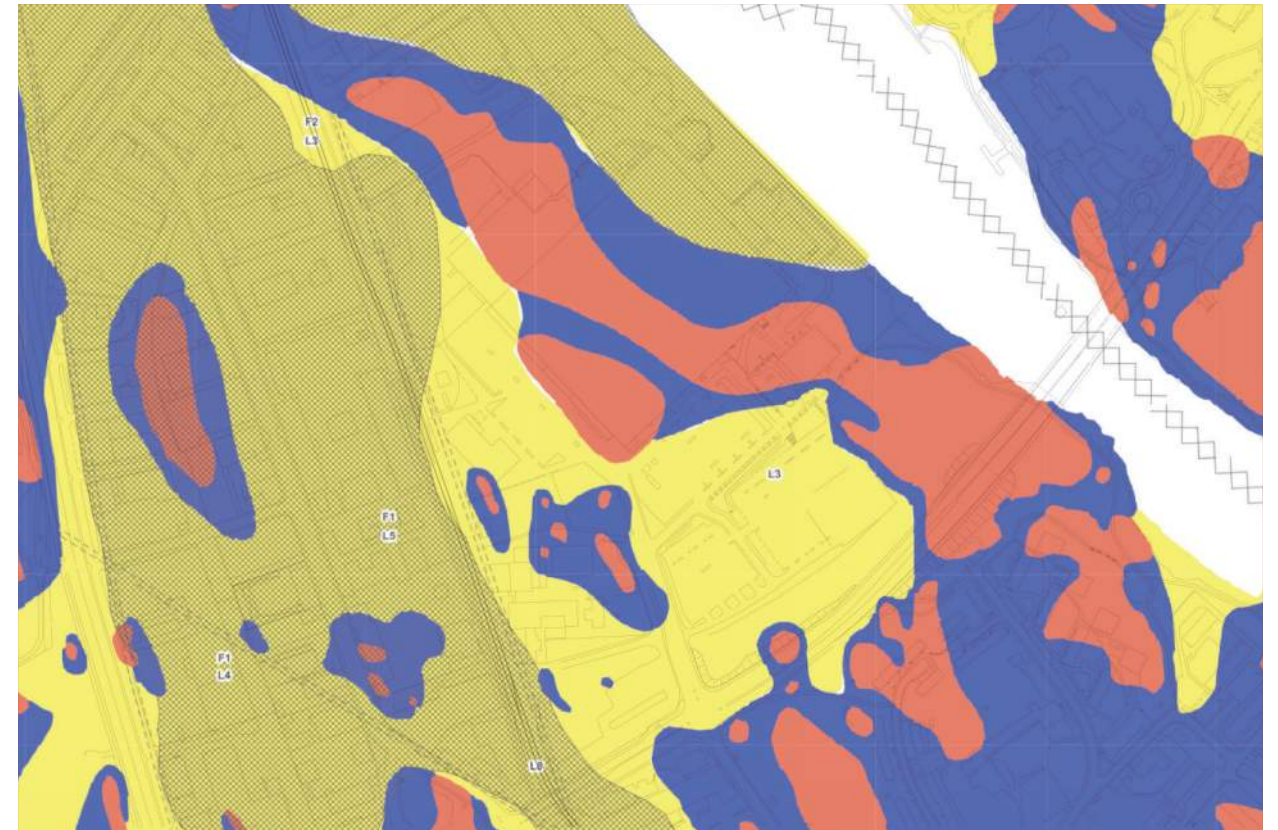
Projektområdet ligger mellan 1-18 meter över havet (nollplanet). Terrängen lutar ner mot Ulvsundasjön / Bällstaviken och utgör dalbotten. Höjdlinjernas nordvästliga-sydöstliga orientering vid Prippts-bebyggelsen verkar fortfarande vittna om f.d. Norrby gårds orientering. Mot söder, utmed Norrbyvägen och bostadsområdet vid Stångjärnsvägen, finns en mindre rygg med höjder upp till 25 meter. Framförallt vid Huvudstabilen upplevs krosszonen vid Ulvsundasjön med branta bergpartier på båda sidorna. Mellan Huvudstaleden och Bromma flygplats finns en mindre höjdrygg som upplevs för projektområdet som en mer avlägsen västra rumsavgränsning.

Inom projektområdet ändrades topografin till viss del på grund av sprängningar i slutet av 1960-talet.

Jordartskarta

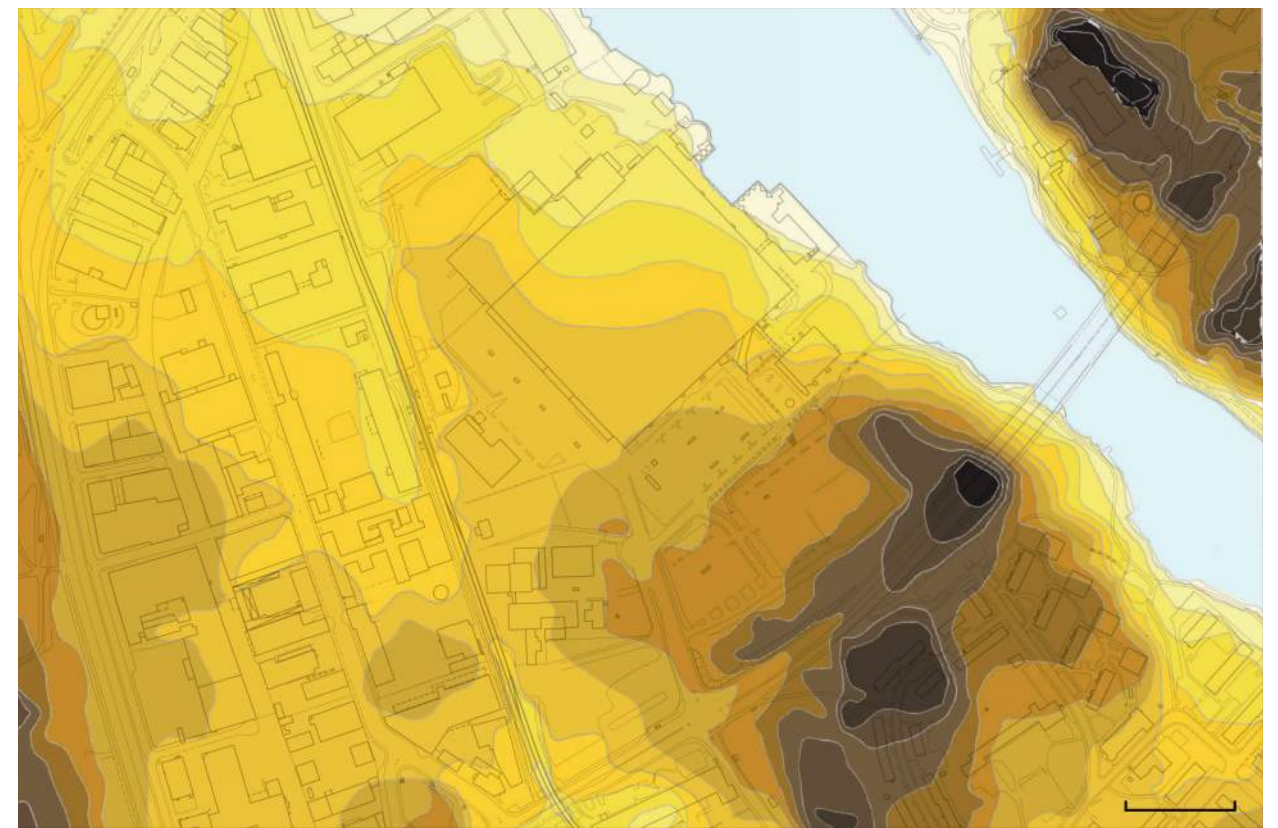
Källa: Stockholms Stad

- Berg i dagen
- Morän
- Lera
- Fyllning
- Krosszon
- Sprickzon
- Lerans mäktighet i meter
- Fyllningens mäktighet i meter

Höjdkarta

- >26
- 22-24
- 20-22
- 18-20
- 16-18
- 14-16
- 12-14
- 10-12
- 8-10
- 6-8
- 4-6
- 2-4
- 0-2

>> Nulägesanalys

Yttre miljöns karaktär

Funktionella ytor i kontrast till park och vatten

Områdets yttre miljö har en övervägande öppen karaktär med stora hårdgjorda ytor. Bilden av området präglas av storskaliga asfalterade logistik- och parkeringsytor kring de olika verksamheterna. Ytorna är avgränsade av den lika storskaliga bebyggelsen samt några skogbevuxna höjder på östra och södra sidan.

Stora delar av utemiljön består av Gunnar Martinssons markgestaltning som anlades i kombination med bebyggelsen i början av 1970-talet. Den gestaltade utemiljön är funktionell med mest hårdgjorda ytor i kombination med mindre gröna stråk och ytor. Vissa delar har dock en hög detaljrikedom varav entréplatsen och kontorsparken är mest markanta.

>> Nulägesanalys

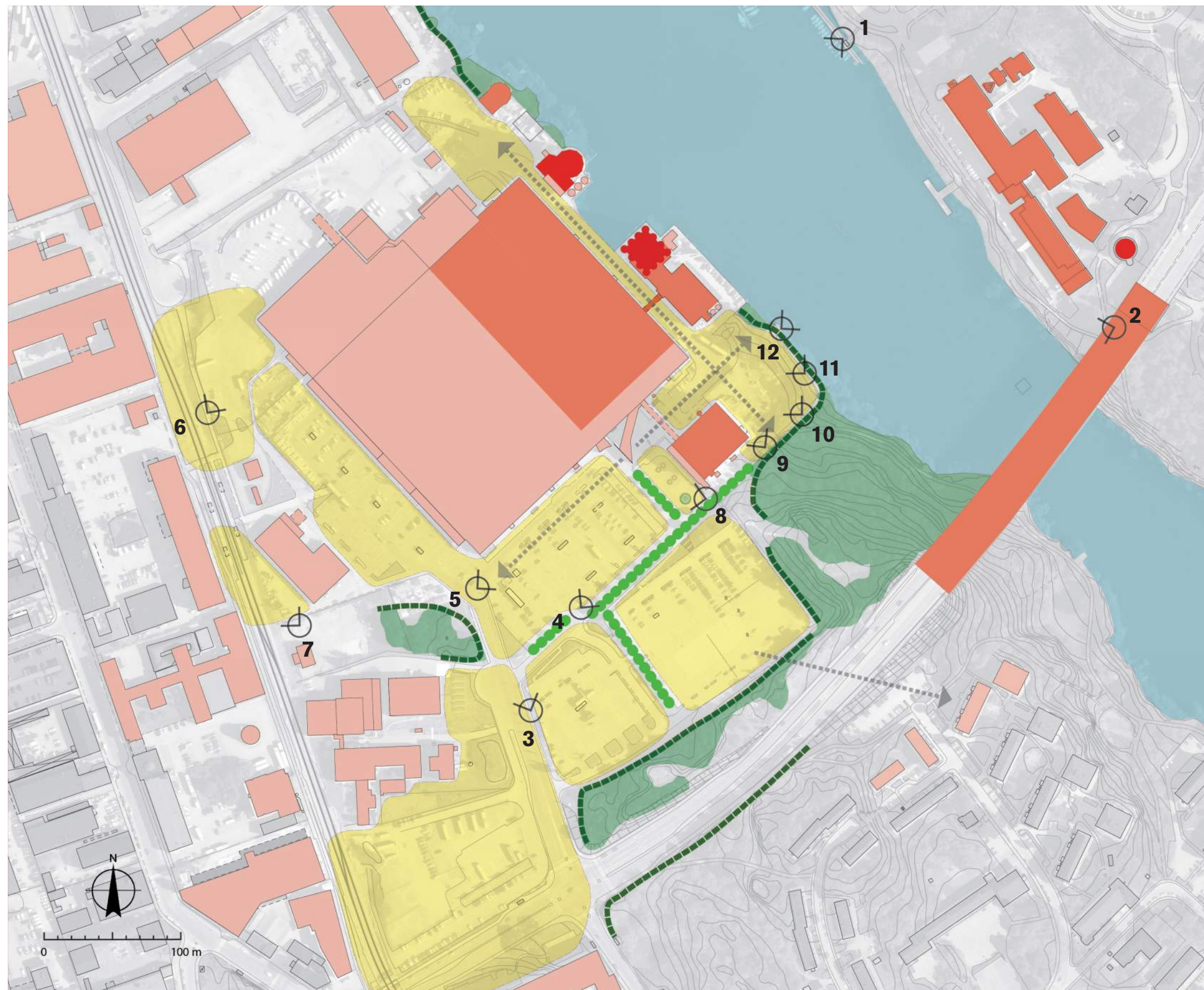
>> Nulägesanalys

Rumsbildningar och vyer

Representativitet och funktionalitet

Kring Pripps storskaliga bebyggelse finns stora öppna ytor som är mer eller mindre tydligt avgränsade av bebyggelsens fasader, trädrader eller (högre liggande) skogsmark. Framförallt södra delen av området har en öppen karaktär. Rumsbildningarna vid huvudkontoret och utmed de långa östra och norra fasaderna upplevs som tydliga och sammanhängande och gör att områdets struktur är avläsbar.

Bebyggelsen är med dess markanta placering utmed Bällstavikens strandlinje starkt miljöskapande. Detta kan upplevas bl.a. från Huvudstabron och vikens östra strand. Även på andra sidan finns markant bebyggelse med jämförbara takhöjder. Kombinationen av områdets bebyggelse, vegetationen och läget vid strandlinjen gör att anblicken är en av de mest igenkännbara landmärkena i regionen.

>> Nulägesanalys

Vy 1

Vy 2

Vy 3

Vy 4

Vy 5

Vy 6

>> Nulägesanalys

Vy 7

Vy 8

Vy 9

Vy 10

Vy 11

Vy 12

>> Nulägesanalys

Tidigare markanvändning: före etableringen av Ulvsunda industriområde

Arkeologiska lämningar

Undersökta gravfält vid Pripps f.d. bryggeri visar ett rikt fyndmaterial. De flesta fornlämningarna vid utredningsområdet togs bort i samband med att Huvudstaleden byggdes ut och industriområdet etablerades. Men kunskapen om dem finns kvar och tillsammans med de få bevarade fornlämningarna (se Karta B s. 45) berättar de om människors närvaro på platsen under forntiden.

Norrby gårds odlingslandskap

Ända fram till uppförandet av Pripps bryggeri präglades markanvändningen vid utredningsområdet av Norrby gårds verksamhet. Omkring gårdsbebyggelsen fanns odlingsmark och en väg ledde in till huvudbyggnaden från nordväst. Ytterst få spår finns kvar idag från denna tid, de flesta ytor är hårdgjorda. Resterna består av en oexploaterad skogsbevuxen höjd vid Huvudstabron samt en långsträckt naturyta längs med Huvudstaleden. Den tidigare ångbåtsbryggan vid strandlinjen finns också bevarad.

Tidigare markanvändning.
Karta A: arkeologiska lämningar och Norrby gårds odlingslandskap i början av 1930-talet.

- Fornlämningssmiljö
- Vägnät kring Norrby gård ca 1930
- Markering av åkerholmar och skogsmark
- Norrby gårds bebyggelse och gårdssmiljö
- Ångbåtsbryggan
- Markering av dagens bebyggelse

>> Nulägesanalys

Markplanering

Pripps bryggeri

I utemiljön lämnades betydande spår av Gunnar Martinssons landskapsgestaltning från perioden kring 1970. På karta B är markytorna som berördes mest av gestaltningen gulmarkerade. Hjärtat av gestaltningen är de representativa delarna kring huvudkontoret och utmed den långa sydöstra fasaden. Kartan kan jämföras med den ursprungliga markplaneringplanen från 1968-69, se sidan 22.

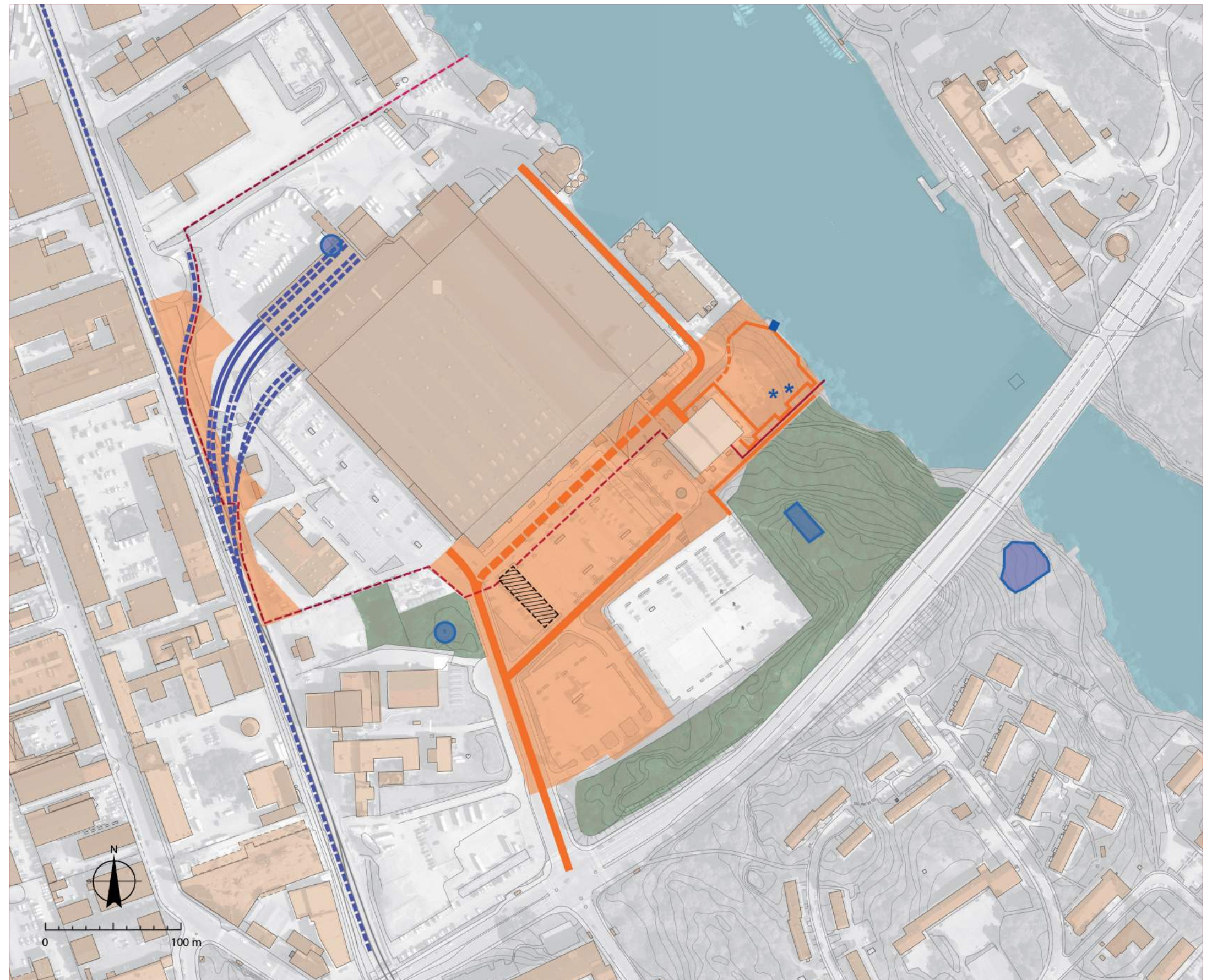
Av de mer välbevarade delar kan nämnas entréplatsen samt kontorsparken.

Inom områdets västra del finns en del av det f.d. spårssystemet bevarad: några dragningar som ansluter till bebyggelsens portar och lastkajer inomhus.

Utmed strandlinjen finns ångbåtsbryggan bevarad från en tidigare epok.

Spår efter tidigare markanvändning.
Karta B: Pripps Bryggeri i Ulvsunda industriområdet.

	Orangemarkerad yta: av Gunnar Martinsson gestaltade ytor
	Vägdragning / f.d. vägdragning
	Gångstråk / f.d. gångstråk
	Järnvägsspår / f.d. spårdragning
	Stängsel / f.d. stängsel
	Ångbåtsbryggan
	Berg i dagen
	F.d. entrébyggnad
	I dagsläget oexploaterad skogs- eller jordbruksmark
	Bevarad fornlämningsmiljö

Bebyggelsens karaktär

Bebyggelsestruktur och arkitektur

Bryggeriet byggdes på en tomt vars topografiska variationer till stor del togs bort genom sprängning. Närmast vattnet ligger dock bryggeriet lägre. Kajen med anslutande gata som kantas av bebyggelsevolym är alla anpassade till den mot vattnet sluttande terrängen. Rester av kulturlandskapets topografi finns kvar dels kring den bevarade fornlämningen åt väster, dels åt söder där en långsträckt bergsformation sparats undan plansprängning.

Produktionen bedrevs huvudsakligen i brygghuset (7), mälteriet (19) och tankhuset (5).

Brygghuset med anslutande silor (7) och mälteriet (19) samt utjämningsmagasinet (18) ligger närmast vattnet. Dessa pjäser är också hämtade ur de geometriska grundformernas formförråd och består av det nära nog kubiska brygghuset med knippet av cylindriska silobehållare samt mälteriets och utjämningsmagasinets cylindrar.

Ett steg västerut ligger den mycket stora sammanhängande byggnadskroppen som rymde det höga och långa tankhuset (5), med förbindelsegång till brygghuset, och tapphallens stora rumslighet (del av 2). I den stora byggnadskroppen fanns även laboroium (17), bryggerikontor (11) och det mycket stora lagret (del av 2). Den stora byggnadskroppen har en kraftfull och sammanhållen arkitektur genom konsekvent användning av tegel samt horisontella fönsterband och takfotslinjer. De platta taken förstärker kompositionens enkelhet och konsekvens och dynamiken mellan uppåtsträvande och vilande. Volymspelet tar sin utgångspunkt i geometrins grundformer: kuber, rätblock och även cirkeln finns med i form av den segmentformade båge som tapphallens välvda tak tecknar. Förutom dessa två grupper fanns tre fristående byggnader. I parken mot vattnet finns den byggnad som uppfördes som Pripps huvudkontor (12), en närmast kubisk byggnadsvolum vars fönsterband ger den en indelning av horisontala linjer. Frontalt mot huvudkontoret åt väster fanns entrébyggnaden (rivet) till vilken portvaktbyggnad och grind anslöt. Västerut på tomten finns verkstaden (15) som byggdes för service av Prippsakeriets lastbilar.

17 Lab, 5 Tankhus

7 Bryggghus med silor

5 Tankhus

19 Mälteri

19 Mälteri

5 Tankhus

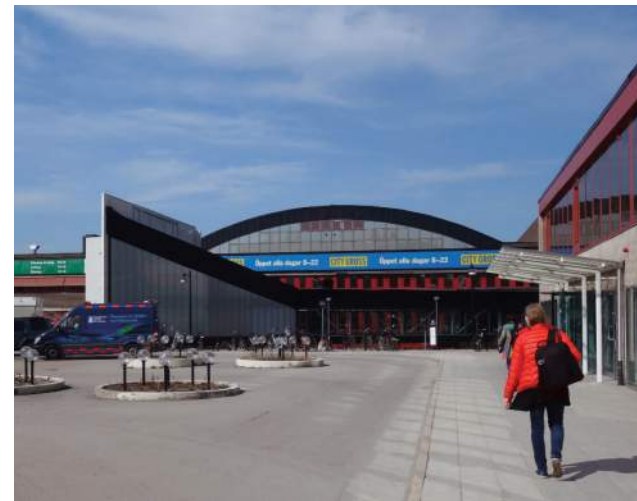

18 Utjämningsmagasin

11 Kontor

5 Tankhus

11 Kontor

2 (del av) Tappningshall

11 Kontor

2 (del av) Tappningsshal, 5 Tankhus, 7 Bryggghus

7 Bryggghus

15 Verkstad

12 Huvudkontor

12 Huvudkontor, 17 Lab, 5 (högdel) Tankhus

7 Bryggghus

Identifikation av kulturhistoriskt värde

Begreppet kulturhistoriskt värde definieras av Riksantikvarieämbetet som "de möjligheter materiella och immateriella företeelser kan ge vad gäller att inhämta och förmedla kunskaper om och förståelse av olika skeenden och sammanhang – samt därigenom människors livsvillkor i skilda tider, inklusive de förhållanden som råder idag".

Kulturhistoriskt värde definieras här med utgångspunkt i tre huvudkriterier: Möjlighet till kunskap och förståelse, kulturhistorisk helhet och kulturhistorisk relevans. Bedömningen av det kulturhistoriska värdet är förankrad i historiken och de kulturhistoriska sammanhang som avgränsats där. De tre kriterierna fungerar som olika ingångar till en samlad bedömning och förklaring av kulturhistoriska värden utifrån vilka berättelser som kulturmiljön har potential att förmedla.

Möjlighet till kunskap och förståelse

Spår i landskapet berättar om hur området har använts historiskt

I landskapet kring Pripps f.d. bryggeri finns kulturhistoriska spår som har höga samhällshistoriska värden.

• *Minnen från forntiden*

När Bromma flygfält, Ulvsunda industriområde och Huvudstaleden etablerades påträffades många arkeologiska lämningar som grävdes ut och dokumenterades. De berättar om en i flera avseenden rik omgivning under framförallt yngre järnåldern. De flesta fornlämningar är borttagna i Pripps närområde men några få är välbevarade och den samlade kunskap som utgrävningarna resulterat i kan vittna om människans närvaro på platsen under forntiden och hur de samverkade med sin omgivning i Mälardalen.

• *Rester av äldre infrastruktur och gårdsmiljö*

Ett av få bevarade kulturhistoriska spår från områdets tid som odlingslandskap är vägsträckningen mellan Ulvsunda slott och Bällstabron. Vägen har en cirka 250-årig kontinuitet genom området och till den infrastrukturen hör även Norrby gård vars verksamhet präglade landskapet vid Bällstaviken under flera hundra års tid. När Pripps bryggeri uppfördes raserades denna gårdsmiljö men några få fysiska element kan fortfarande berätta om denna tid. Ångbåtsbryggan,

delar av trädgårdsterrassen i anslutning till det f.d. huvudkontoret samt delar av vegetationen utmed Bällstaviken är betydelsefulla spår i landskapet.

• *Samhällsutveckling och unika kommunikationsförutsättningar*

I ett bredare samhällshistoriskt perspektiv berättar Pripps f.d. bryggeri om samhälls- och näringslivsutvecklingen under 1960-talets rekordår, präglad av stordrift och strukturrationaliseringar. För ett storskaligt bryggeri var tomtens läge vid Bällstaviken fördelaktigt på flera sätt. Möjligheten till båttransport, närheten till en stor trafikled samt anslutningen till järnvägsnätet var betydelsefullt för bryggeriets etablering på platsen. Stickspåret in till anläggningens västra fasad för leveranser och distribution via tåg, den långa kajen samt verkstadsbyggnaden utgör kulturhistoriska spår som berättar om de gynnsamma kommunikationsförutsättningarna och skapar förståelse för anläggningens logistik. Här samlades alla nödvändiga produktionsmoment i öl-, läsk-, och mineralvattentillverkningen, i kombination med den nybildade Pripps-koncernens huvudkontor, utvecklingslaboratorium och egna åkeri.

Ur stadsbyggnadshistoriskt perspektiv utgör anläggningen en viktig del av efterkrigstidens intensiva utbyggnad av Ulvsunda Industriområde, nära Stockholms stad.

Senmodernistisk industriarkitektur med en gestaltad yttre miljö

Arkitekturhistoriskt har Pripps f.d. bryggeri höga värden som tidstypisk industriarkitektur i samverkan med en från början genomtänkt planering av den yttre miljön. Den är även ett uttryck för Stockholms långa tradition som bryggeristad, med historisk koppling till äldre anläggningar som Münchenbryggeriet och Hamburgerbryggeriet.

• *Tidstypisk industriarkitektur*

Pripps f.d. bryggeri är ett enhetligt och representativt exempel på tidstypisk senmodernistisk industriarkitektur ritat av ett väl erkänt arkitektkontor med många uppdragsgivare inom den svenska industrin. Anläggningen förhåller sig till den långa tradition av bryggeribygnader i Stockholm med hög arkitektonisk nivå som tydligt kommunicerar med sin omgivning. Även interiörerna är tidstypiska med synlig konstruktion där antalet material medvetet reducerats för att skapa en rationell, konsekvent och kraftfull arkitektur. Ofärgad betong och mörkt tegel kompletterades med ett medvetet färgschema bestående av klara kulörer.

• *Gestaltad yttre miljö*

Bevarade delar av den ursprungliga markgestaltningen har ett stort arkitekturhistoriskt värde. Markplaneringen vid Pripps var funktionellt ändamålsenligt gestaltat med ett primärgeometriskt formspråk. Den yttre miljön inom det avgränsade anläggningsområdet var rationellt planerad och med noggranna angivelser kring växtmaterialet och de enskilda växternas placering. Kontorsparken i anslutning till huvudkontoret var en av de få gröna ytor som fanns för bryggeriets anställda i det annars hårdgjorda industriområdet. De bevarade betongterrasserna med planteringar och sittbänkar berättar tillsammans med gångstråket längs med Bällstaviken om de anställdas arbetsmiljö och umgänge vid sin arbetsplats.

>> Identifikation av kulturhistoriskt värde

Monumental skala invid Bällstavikens vattenspegel

Pripps f.d. bryggeri har mycket stora arkitektoniska och miljöskapande värden på grund av anläggningens arkitektur och läge i förhållande till platsens karaktär och topografi.

• *Arkitektonisk komposition*

Bryggeriets arkitektoniska komposition består av ett flertal olika byggnadskroppar som samspelar med varandra utifrån funktion och olika processtekniska förhållanden. Delvis sammanbyggda och fristående volymer som länkas till varandra via förbindelsegångar samt ursprungligen via ett mycket omfattande underjordiskt rörsystem. Anläggningens stora mått i förhållande till övrig bebyggelse i närområdet gör den till ett tydligt landmärke vid Bällstavikens strand, med mycket stora stadsbildsmässiga värden. Anläggningens skala är monumental med ett enhetligt och konsekvent fasaduttryck i betong och mörkt tegel vilket står mot svarta takkanter och högröda portar och fönster. Invid vattenlinjen ligger de högsta volymerna vilka

inrymde de centrala produktionsfunktionerna samt huvudkontoret. Anläggningens möjlighet till reflektion i Bällstavikens vattenspegel ger arkitekturen ytterligare en dimension. Åt väster bereder en lägre volym ut sig horisontalt med lager-, distributions-, och verkstadsdel.

Storskaligheten finns även på andra sidan Bällstaviken i Solna strand. Skalan förstärks ytterligare av Huvudstaledens höga betongbro över vattnet.

• *Konstruktion*

Den ursprungliga anläggningen är uppförd med hög kvalitet på material och utformning. Den är ett för sin tid modernt exempel på konsekvent användande av prefabricerad betong i stomdelar, rationellt kombinerat med glidformsgjutna delar och brand- och fuktsäkra utfackningsväggar i tegel. Tappningshallen har ett högt byggnadsteknikhistoriskt värde på grund av sina välvda prefabricerade betongbågar med stor spännvidd.

Öl- och läsktillverkningsprocessens avläsbarhet i arkitekturen

Alla bevarade delar av anläggningen med förmåga att berätta om öl-, och läsktillverkningsprocessen har teknik- och bryggerihistoriska värden. Anläggningen inledde den industriella epoken inom bryggerinäringen och har fortfarande förmåga att vittna om den verksamhet som fanns här under 35 år. Även bevarad produktionsutrustning eller spår av utrustning i vissa centrala produktionsrum har pedagogiska värden och i vissa fall höga arkitektoniska upplevelsevärden.

• *Modern och rationaliserad tillverkningsprocess*

Bryggeriet var ett för sin tid mycket modernt bryggeri med en rationalisering och automatisering i alla led, från råvara till färdig produkt. När bryggeriet lades ner togs stora delar av produktionsutrustningen bort. De kvarstår dock i bryggeriets grundläggande struktur och den utrustning som bevarats kan fortfarande berätta om öl-, och läsktillverkningsprocessens olika moment. I brygghuset, hus 7, har den f.d. silkarshallen med

fönsterpartier från golv till tak höga arkitektoniska värden. Vissa arkitektoniska upplevelsevärden har tillkommit efter det att produktionsutrustningen tagits bort. Det gäller den f.d. jäs- och lagerkällaren som ursprungligen inrymde ett stort antal rostfria cylindriska, stående tankar. Hållrummen efter de borttagna jäs-, och lagertankarna har skapat suggestiva rumsligheter med unika kvalitéer.

• *De senare tillkomna byggnadernas betydelse*

Mälteriet, hus 19, hade en central funktion i ölframställningen. Det byggdes ett antal år efter ursprungsanläggningen och i och med uppförandet blev bryggeriet självförsörjande vad gäller malt. Mälteriet överlevde dessutom bryggeriets nedläggning med ett antal år. Samtidigt med mälteriet uppfördes utjämningsmagasinet som samlade spillvatten från produktionen.

>> Identifikation av kulturhistoriskt värde

Kulturhistorisk helhet

Pripps f.d. bryggeri på Gjutmästaren 6 konstituerar synnerligen stora kulturhistoriska värden. Trots att anläggningen i vissa avseenden genomgått stora förändringar är flera grundläggande kulturhistoriska kvaliteter bevarade, både vad gäller byggnaderna och delar av den yttre miljön. Tillbyggnaderna från tiden då bryggeriet var i bruk berättar om produktionens utveckling över tid och att anläggningen var planerad för en framtida utbyggnad. Ett postmodernistiskt lager skapades på 1980-talet, där två tydliga exempel är huvudkontorets (hus 12) påbyggnad med burspråk i fönsterbandet samt det skyroom i mälteriet (hus 19) i postmodern rokokostil.

Den skulpturala grupperingen av byggnadsvolymer i kombination med anläggningens arkitektur och läge vid vatten ger associationer till den medeltida försvarsanläggningen, borgen. Här ges en förmodad föräning om postmodernistiska strömningar inom arkitekturen, i likhet med byggnader som t ex Filmhuset och Riksbanken.

De tillbyggnader och fasadändringar som gjorts efter bryggeriets nedläggning avviker markant från den ursprungliga arkitekturen och påverkar upplevelsen av den kulturhistoriska helheten negativt.

Kulturhistorisk relevans

Både ur regional och nationell synvinkel har Pripps f.d. bryggeri få motsvarigheter. Bryggeriet berättar om tidens industribyggande och rekordårens strävan efter rationalitet, strukturrationalisering och utvecklingsoptimism. Anläggningens komposition berättar samtidigt om ett helhetsgrepp där alla funktioner samlades från tillverkning, produktutveckling, distribution till huvudkontor och bryggeriets tillverkningsprocesser är fortfarande avläsbar i arkitekturen.

Analys av känslighet/tålighet

Analysmetod

Känsligt och tåligt

Analysen är tänkt att fungera som stöd vid planering i syfte att i möjligaste mån integrera befintliga kulturhistoriska kvaliteter i en del av staden som står inför en genomgripande omvandling. Underlaget presenterar prioriteringar och kan därigenom vara till nytta då avvägningar mellan olika sektorsintressen görs i planprocessen.

Analysen av områdets känslighet och tålighet utgår från och grundas i dess kulturhistoriska värde. Ett övergripande syfte med analysen är dels att redovisa bebyggelsemiljöns kulturhistoriska värde, dels att bedöma områdets känslighet och tålighet avseende kommande ändringar och tillägg. Här ställs värden mot varandra och prioriteringar görs. Ut faller bedömningar om var och i vilken omfattning åtgärder kan vidtas utan att stora kulturhistoriska värden påverkas negativt.

Analysen av det kulturhistoriska värdet och bedömningen av känslighet och tålighet är alltså intimt sammankopplade. Men vid en jämförelse mellan kulturhistoriskt värde och känslighet/tålighet kan utfallet skilja sig åt. Det beror på att byggnader eller landskap här inte bedöms som enskilda objekt utan som ingående delar i en sammantagen kulturmiljö, en aspekt som lätt kan förbises vid bedömning av det kulturhistoriska värdet hos en enskildhet t.ex. en byggnad.

Bedömningen av känslighet och tålighet sker i tre nivåer:

- hög känslighet för ändring (röd)
- känsligt för ändring (lila)
- tålig för ändring (ljusbrun)

Eftersom analysresultaten har en rådgivande funktion i planprocessen avseende områdets kulturhistoriska värde, finns det en steglös övergång mellan dessa tre grova nivåer.

Yttre miljö

I den sammanfattande kartan redovisas ytor i tre kulörer – röd för hög känslighet, lila för känslig och ljusbrun för tålig. Ytorna som redovisas ska också läsas som rumsligheter i staden d.v.s. gaturum, platsbildningar, parkrum eller rum och fysiska lämningar från t.ex. ett järnvägsspår. I vissa fall är det rumsligheten som har övervägande betydelse och i andra fall ligger tonvikten på ytan. Var tonvikten ligger och vad som avses framgår av den korta text som sammanhänger med de delar som littererats på kartan s. 52. (A, B, E, H-P).

Ytterligare en nivå av känslighet är de vyer som redovisas på känslighet/tålighetskartan (C, D, F och G). Exempel på vyer är de två parallella siktlinjerna från Bryggerivägen i väster och österut till Bällstavikens vatten via huvudkontorets park.

Bebyggelse

Även i den sammanfattande kartan över bebyggelsens känslighet används kulörerna röd, lila och ljusbrun. Exteriör och stomme av en byggnad redovisas i form av en heldragen linje i dess plankontur. Byggnadens interiör redovisas som ytor inom konturen. Den kulör som interiören försetts med avser delar av interiören - större eller mindre.

Prioritering

De fysiska delar och företeelser som prioriteras i analysen speglar utredningsområdets kulturhistoriska skeden. Förhistorien ges uttryck genom arkeologiska lämningar, det förindustriella odlingslandskapet exemplifieras av resterna från Norrby gård och industrialismen genom Pripps storbryggeri.

Tomtens platskontinuitet är lång vilket de förhistoriska lämningarna och det historiska odlingslandskapet vittnar om. Trots den begränsade omfattningen och trots det faktum att platsen förändrats på ett genomgripande sätt bidrar de till att ge platsen en historisk förankring.

Beträffande bryggeriet är den period då det uppfördes särskilt viktig och prioriteras därför. Skälet är att under den tid bryggeriet var i drift behövde inga större

produktionstekniska förändringar göras, därmed är de ombyggnader som gjorts relativt begränsade. Högt prioriterat är även helheten d.v.s. att anläggningen, som den planerades på 1960-talet, har de delar som ingår i ett storbryggeri. Att vissa av dessa väsentliga delar t. ex. mälteriet tillkom något senare spelar mindre roll.

Anläggningen är ett uttryck för rekordårens rationalistiska synsätt tolkat genom en konsekvent tillämpning av modernistisk arkitektur. Detta gäller både hur den yttre miljön organiserats och hur bebyggelsen gestaltats. Särskilt signifikant är arkitekturens helhetsverkan: hur byggnadsvolymer inordnats i den rationellt planlagda tomten. Detta harmoniska samspel mellan vatten, gestaltat landskap/mark och bebyggelse når ett klimax på vissa platser och sett från vissa vyer. Pripps bryggeri sett från Solna eller från bron visar bilden av det kompletta bryggeriet i vacker förening mellan rationalitet och arkitektur. Tankhusets stupande tegelfasader, brygghusets glas- och tegelfasad och silor vid kajen samt huvudkontoret i sin modernistiska och japanskt influerade park är alla exempel på de delar som tillsammans bildar denna arkitektoniskt övertygande helhet.

Flera byggnader rymmer avsevärda kulturhistoriska värden även interiört. Det handlar om rumsvolymer, materialitet i form av betong och tegel samt synliga konstruktiva delar som visar relationen mellan bärande och buret. Dessutom finns en del produktionsteknisk utrustning kvar. Vilken prioritering som görs mellan dessa delar och vad som kan vara kvar beslutas längre fram i detaljplaneprocessen.

Mitt i den modernistiska industrianläggningen finns en fornlämning bevarad, en stensättning. Här speglas även det historiska odlingslandskap som funnits på platsen genom den åkerholme eller f.d. ängsmark som omger stensättningen. I dag nyttjas den som utgångspunkt för en enkel parkmiljö. De stora hårdgjorda ytor med markparkering som omger parken tenderar, genom sin storskalighet, att dominera över fornlämningen så att den potential den rymmer inte kommer till sin rätt.

Yttre miljö

A – E: Central rumslighet

Anläggningen är strukturerad kring en central rumslighet. Den framhäver det gamla bryggeriets arkitektoniska kvaliteter. Rumsligheten sträcker sig från infartsvägen Bryggerivägen i väster till strandlinjen i öster.

A. Parkanläggning kring f.d. huvudkontoret. Medvetet gestaltad park av hög arkitektonisk verkshöjd. Rumslighet, ytor och vegetation. (se s. 41, vy 9-12)
Hög känslighet

B. Entréplats framför huvudkontoret. Rumslighet och ytor framför entrén. (se s. 41, vy 8)
Hög känslighet

C. Siktlinje längs bryggeriets sydfasad från entré till strand. Här ingår gatorna Bryggerivägen, Bryggarbacken och ytan längs fasaderna hus 11 och 17. Rumslighet, siktlinje, eventuellt bevarade ytor och nivåskillnaden och organisationen mellan ytor i Bryggarbacken - förgårdsmark, gata och plantering. (se s. 19, bild 9 och s. 21 hus 12-16 planteringsplan)
Hög känslighet

D. Siktlinje och trädrad längs rummets södra kant från Bryggerivägen i väster via huvudkontorets park till strandlinjen i öster. Rumslighet, siktlinje, trädrad, park och vissa ytor. Hög känslighet

E. Parkeringsyta mitt i den centrala rumsligheten. Den avgränsas av Bryggerivägen, de två siktlinjerna och huvudkontorets entréplats. Rumslighet definierad av dess avgränsningar. Känslig

>> Analys av känslighet/tålighet

F – J: Åt söder

F. Tillfartsväg Bryggerivägen och siktlinje. Tillfartsväg som företeelse och siktlinje. Känslig

G. Riktning - vridning i geometrin. Siktlinje, plangeometri. Känslig

H. Parkerings- och körytor. Tålig

I. Bergsformation med naturmark vid vattnet. Bergsformation, miljöskapande kvalitet. Här finns en utpekad fornlämning, en oidentifierad husgrund. Hög känslighet

J. Rest av bergsformation söder om tomten. Bergsformation, miljöskapande kvalitet. Känslig

K – N: Åt väster och norr

K. Ängs/parkmark kring stensättning (Bromma 22:3, fornlämning). Fornlämning, miljöskapande kvalitet. Hög känslighet

L. F.d. ängs/parkmark väster om den fornlämning, i form av stensättning, som finns intill åt öster. Grönyta och rumslighet kring fornlämningen bidrar till att framhäva den. Ytan L bidrar med omland vid stensättningen. Byggnaden bidrar inte positivt till kulturmiljön. Känslig

M. Parkerings- och körytor. Tålig

N. Järnvägsspår i kurvradie mot lastkaj. Riktning, yta och detaljering. Hög känslighet

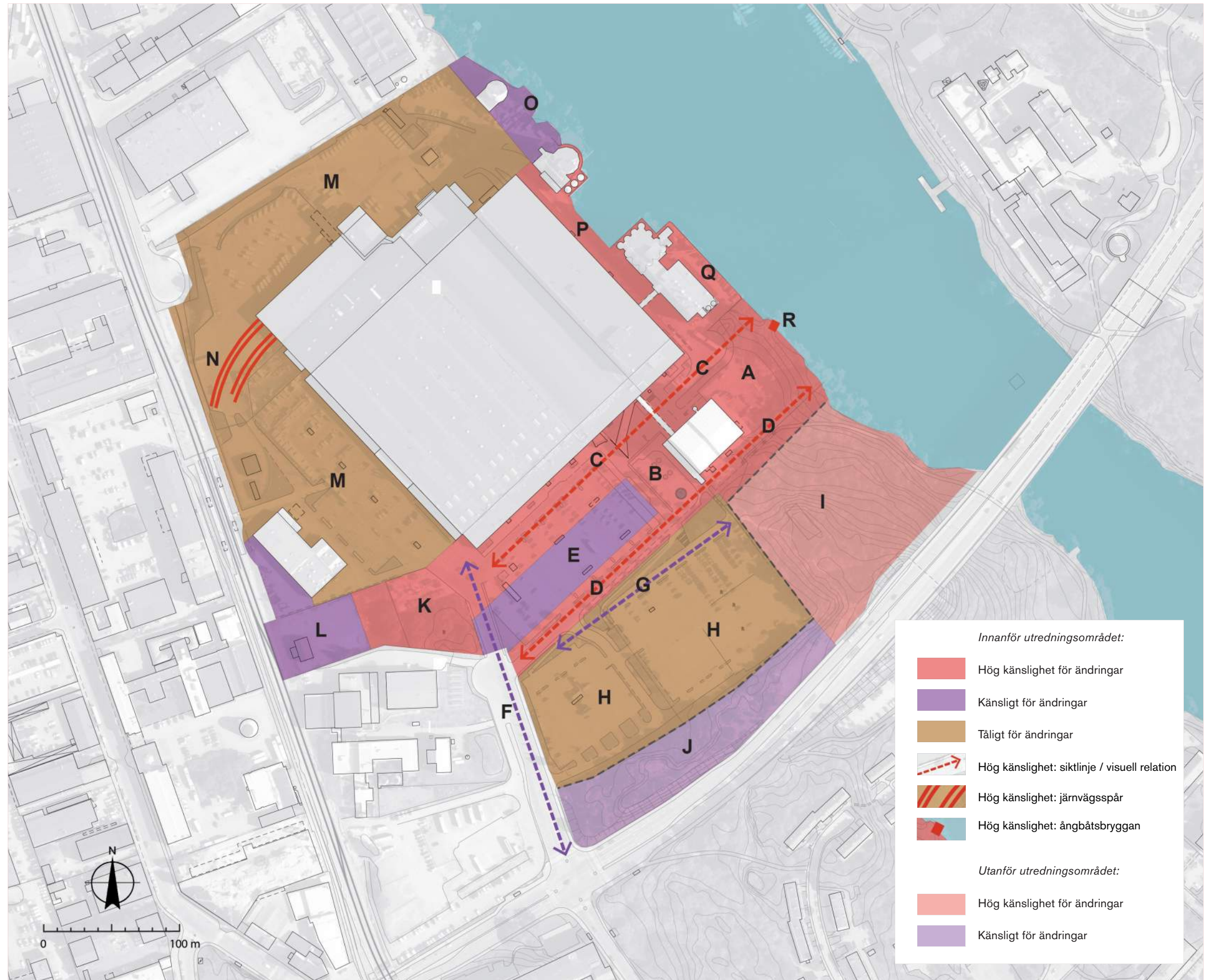
O – Q: Kaj och strand

O. Ytor längs stranden mellan utjämningsmagasin och mälteri. Rumslighet. Känslig

P. Bryggerivägen utgör ett karaktärsfullt gaturum mellan tankhuset åt väster och brygghuset/mälteriet närmast vattnet. Kaj mellan mälteriet och bryggeriet. Rumslighet. Hög känslighet

Q. Kaj längs brygghuset och platsbildning i Bryggarbackens (C) förlängning. Rumslighet och produktionsteknisk utrustning. Hög känslighet

R. Ångbåtsbrygga.

>> Analys av känslighet/tålighet

Bebyggelse

7a. Brygghusets silor. 19. Mälteri.
Teknisk utrustning i anslutning till anläggningarna.
Exteriör/stomme: Hög känslighet
Interiör: Känslig

7b. Brygghus och förbindelsegång till tankhus.
Exteriör/stomme: Hög känslighet, inkl. skorstenar.
Interiör: Hög känslighet för all bevarad produktionsutrustning, särskilt den f.d. silkarshallen. Övriga exempel är dagsilo för råfrukt, maltkrossar, krossväg och specialmalttankar.

18. Utjämningsmagasin.
Exteriör/stomme: Känslig
Interiör: Tålig

5. Tankhus, högdal
Exteriör/stomme: Hög känslighet
Interiör: Hög känslighet i f.d. jäskällare, cirkulära hål i bjälklag efter borttagna jästankar. Grova vita betongpelare.

2a. Tappningshall.
Exteriör/stomme: Hög känslighet
Interiör: Hög känslighet, hallens rumslighet

2b. Lager.
Exteriör: Känslig i delar.
Interiör: Tålig

11b. Kontor och lab utgör en sammanhängande volym med samgestaltad arkitektur.
Exteriör: Hög känslighet för exteriör.
Interiör: Tålig för del som ansluter till lager (2b).

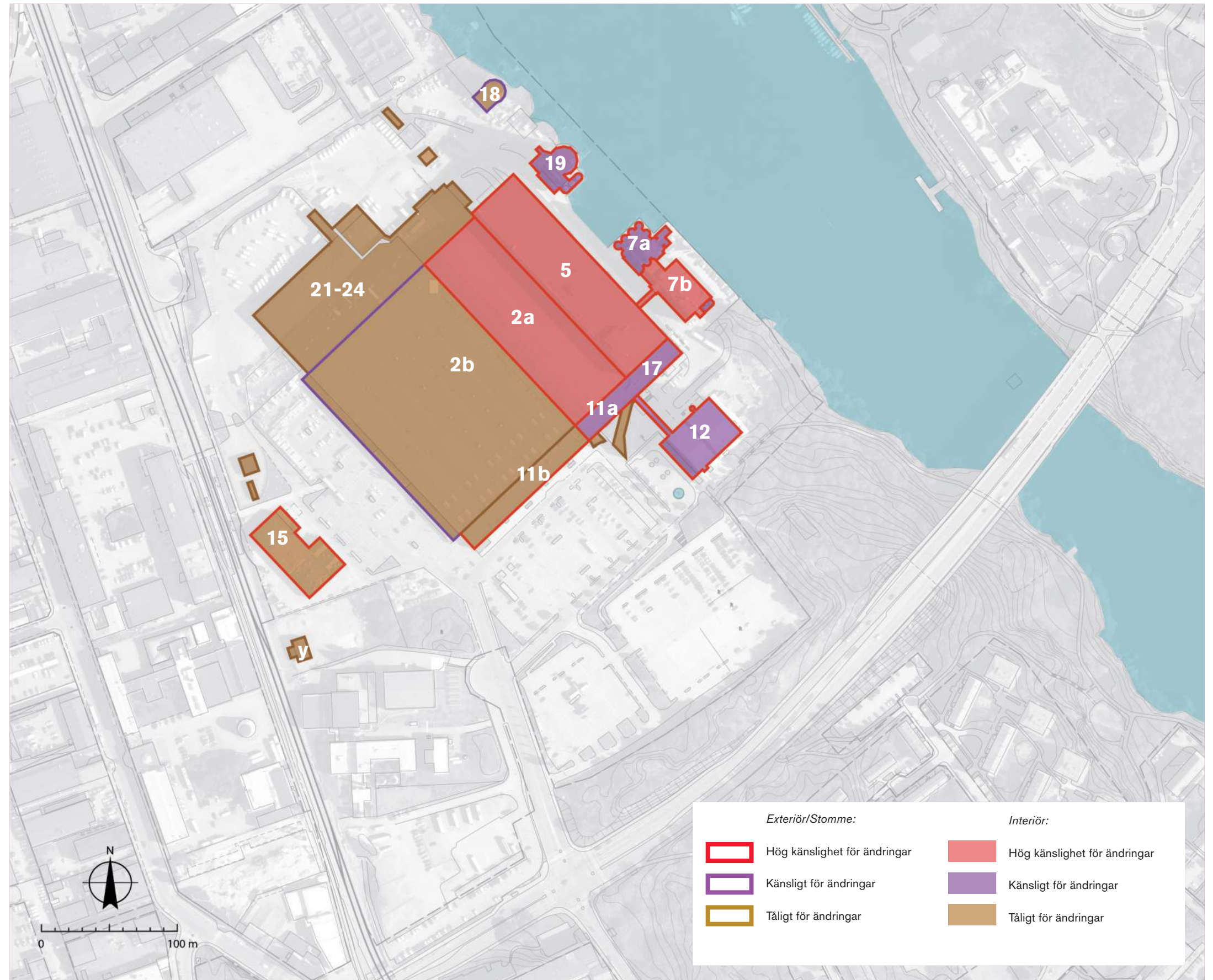
17. Laboratorium. 11a. Del av kontor anslutande mot tappningshall (2a) och förbindelsegång med kontorshus (12).
Exteriör/stomme: Hög känslighet
Interiör: Känslig

12. Huvudkontor.
Exteriör/stomme: Hög känslighet
Interiör: Känsligt

15. Verkstadsbyggnad.
Exteriör/stomme: Hög känslighet
Interiör: Tålig

21-24. Sentida tillägg. x. Sentida entréer.
Exteriör/stomme och interiör: Tålig

y. Sentida byggnad, ljudlab, 2007 inkorporerat i Gjutmästaren 6. Exteriör/stomme och interiör: Tålig

Att ta tillvara och utveckla

Inledning

Förutsättningar

I dag står det ur drift tagna storbryggeriet inför en omfattande förändring. Sedan det lades ner har lokalerna hyrts ut till olika verksamheter t.ex. inom handel, men nyttjandegraden har varit låg.

I närtid kommer dock fastigheten Gjutmästaren 6, i likhet med det övriga Ulvsunda industriområde, att detaljplaneras för att bli en integrerad del av staden.

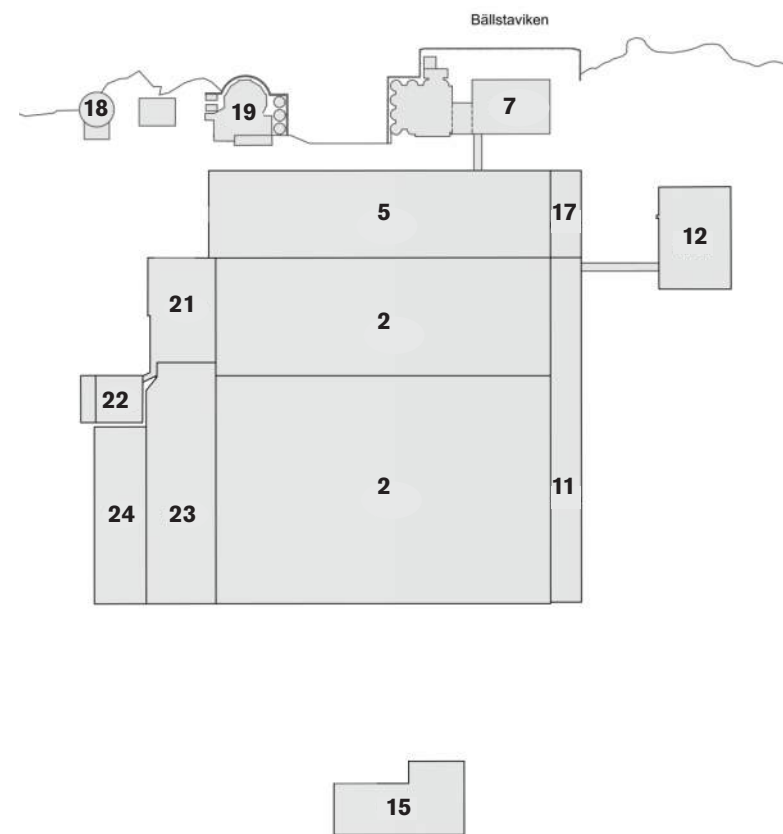
Övergripande

Att i planarbete och stadsutveckling spegla en industrihistorisk miljö och göra dess process begriplig är en utmaning. Det kräver att merparten av yttre miljö och bebyggelse tas tillvara på ett sådant sätt att den även fortsättningsvis ska kunna uppfattas som en helhetsmiljö och inte som enstaka rester. Det kräver också att de ändringar och tillägg som måste genomföras, både av yttre miljö och byggnader, görs på ett sådant sätt att inte det kulturhistoriska värdet förvanskas.

Ur kulturmiljösynpunkt är det angeläget att karaktären av bryggeri fortfarande råder efter att stadsutvecklingsprojektet genomförts. Områdets ursprungliga planstruktur – såväl yttre miljö som bebyggelse – är ordnat utifrån ett rättvinkligt rutnät. Såväl ändringar i befintlig struktur som tillägg på tomten bör förhålla sig till rutnätets riktningar och siktlinjer. På så sätt kan relativt stora tillägg göras utan att bryggerimiljön förlorar sin dominanta roll på platsen. De rester som finns av förhistorien och det historiska odlingslandskapet bör också tas tillvara och kan utgöra inslag som på ett positivt sätt kompletterar områdets övriga kulturhistoriska värden.

Att göra historien levande

Att med olika metoder skildra bryggeriets funktion och industrihistoriska berättelse kan starkt bidra till förståelsen av platsen och för den tid i vilken storbryggeriet tillkom. Även de mer diskreta spår som finns från förhistorien och det historiska odlingslandskapet kan tjäna som utgångspunkt för att levandegöra platsens historia. Härigenom kan förutsättningarna öka för ett förbättrat historiebryggeri på platsen. Genom skyltningsprogram, utställningar, stadsvandringar m.m. kan platsens kulturhistoria göras

mer tillgänglig för besökare, hyresgäster och brukare. Pripborama kan tjäna som inspiration eftersom det var där bryggerinäringens utveckling beskrevs när storbryggeriet var nytt. Flera konstformer användes för att skapa en interaktiv utställning som var långt före sin tid. Ett rikt arkivmaterial finns kring utställningens innehåll och utformning.

Kvaliteter att ta tillvara och utveckla

Struktur och yttre miljö

Tomtens olika kulturhistoriska skikt – förhistoriska lämningar, historiskt odlingslandskap och bryggeriets markplanering – är självklara kvaliteter att utgå ifrån då fastigheten utvecklas. (Bokstavs-beteckn. se s. 52, 53)

• Förhistoriska lämningar (K m.fl.)

De förhistoriska lämningar som finns och har funnits på tomten och i anslutning till Bällstaviken kan lyftas fram för att förstärka förståelsen för platsens kontinuitet.

Stensättning (fornlämning Bromma 22:3). I dag är stensättningen utgångspunkt för en enkel parkmiljö som formats utifrån rester av det odlingslandskap

Vy mot laboratoriet (17) och bryggerhuset (7) från stranden i kontorshusets park.

som funnits på platsen. Fornlämningen är den enskilt största, bevarade resten från den förhistoriska epoken. I dag är den både otillgänglig, något trängd och därmed förbisedd.

Områdets förhistoria skulle förtydligas om ett större respektavstånd mellan fornlämningen och intilliggande bebyggelse skapades. Med en vidgad och gestaltad zon kring stensättningen skulle den bättre komma till sin rätt. Här riskerar kulturhistoriska intressen att stå emot varandra: å ena sidan fornlämningen med dess behov av respektavstånd, å andra sidan bryggeriets bilverkstad. Skulle en utvidgad zon kring fornlämningen, med en rivning av verkstaden som konsekvens, skapa en större förståelse för samliga kulturhistoriska lager på platsen?

• Industrikaj (P, Q)

Kaj längs Bällstaviken i möte med bryggeriets höga byggnader (5, 7) och silor (18, 19 och 7) är en exceptionell miljö. Silornas produktionstekniska utrustning och bryggerhusets skorstenar har ett miljöskapande värde och berättar om verksamheten.

• Parkanläggning med rester av odlingslandskap(A)

Parkanläggning i slutningen mot vattnet. Parken sträcker sig från huvudkontoret (12) ned till strandlinjen och mot bergig naturmark åt söder. Rester från Norrby

gård. Här möts spåren från odlingslandskapet med huvudkontorets parkanläggning i en överlagring med betydande kvaliteter.

• Gaturum (P, C)

Gaturummen Bryggerivägen längs vattnet och Bryggarbacken längs den sydöstra fasaden (11, 17). Båda gatumuljöerna har betydande kvaliteter. Den förra med kontraster i växlingen mellan gatans slutenhet, höga byggnadskroppar och öppningarna längs Bällstavikens vattnen. Bryggarbacken linjesträcker sig längs huvudfasaden och ut över viken samtidigt som terrängen faller undan ner mot vattnet. Till stråket ansluter flera av områdets funktioner.

• Entréplats (B)

Platsbildning framför huvudkontoret (12). Platsens generösa ytor och representativa kvaliteter, med huvudkontoret som fond och visuella kopplingar till övriga byggnader, bidrar till att den f.d. industrianläggningen kan läsas av som en arkitektoniskt gestaltad helhet.

• Ytor för logistik och parkering (G, H, M, N)

Uppställningsplats för Pripss åkeri, mellan lagret hus 2 och verkstaden hus 15.

>> Att ta tillvara och utveckla

Vy längs järnvägsspåren in i lastningshallarna (21-24).

Gatan längs tankhuset (5) sett från bryggerhuset (7).

Körtyta framför verkstadsbyggnaden (15).

Spektakulär interiör från tankhuset (5). Bjälklagshålen minner om de höga tankar som var inrymda i huset.

Industrispårens sträckning och radie är en form som berättar om industriområdets logistik.

De stora parkeringsytorna är strukturerade enligt rutnätet, där en något högre belägen yta som ansluter mot bergskanten i söder har några graders vridning i förhållande till bryggeriets rutnät.

Byggnader

Det gamla bryggeriets kraftfulla arkitektur är en självklar kvalitet att utgå ifrån då fastigheten utvecklas. Det gäller merparten produktionsbyggnader, silor, kontorshus och verkstadsbyggnad.

• *Bryggerhus 7*

Karaktäristisk byggnad mot vattnet med skorstenar och förbindelsegång in mot gränd. Begränsad exteriör bearbetning är möjlig. Interiörer och produktionsteknisk utrustning av stort kulturhistoriskt värde tas tillvara utifrån urval.

• *Silor (del av hus 7)*

Byggnadsvolym viktig för anläggningens silhuett. Bearbetning med murhål, men med bibehållen stomme, volym och karaktär, är möjlig. Ur strikt antikvarisk synvinkel är en användning med slutna fasader att föredra.

• *Mälteri 19*

Byggnadsvolym och stomme viktig för bryggeriets silhuett. Bearbetning med murhål men med bibehållen karaktär och volym är möjlig. Strikt antikvariskt är en användning med slutna fasader att föredra.

• *Högdal, tankhus 5*

Anläggningens kärnbyggnad. Eventuell fasadbearbetning måste ske på ett sätt som inte sätter exteriörernas kraftfulla murverkan ur spel. Interiörer och cirkulära bjälklagshål efter avlägsnad produktionsteknisk utrustning är av stort kulturhistoriskt värde och bör tas tillvara utifrån urval.

• *Tapphallen (del av hus 2)*

Den stora välvd tappningshallen med ljusinsläpp från gavlarna rymmer en storslagen rumslighet vilket är en kvalitet som bör tas tillvara i sin helhet.

• *Laboratorium 17*

Byggnad i Bryggarbacken som arkitektoniskt utgör en del av det långa, horisontala kontinuerliga mått som hus 17 och 11 tillsammans utgör. Byggnadsvolymens vilande arkitektur med horisontella fönsterband har en stark rumslig verkan.

• *Kontor 11*

Med sitt långa mått understruket av långa fönsterband - samgestaltat med hus 17 - ger byggnaderna anläggningen en markerad horisontalitet. Vid eventuella ändringar bör den långa horisontaliteten bibehållas.

• *Huvudkontor 12*

Byggnaden är med sin kontorspark en exklusiv del i anläggningen och bör exteriört bearbetas återhållsamt.

• *Verkstad 15*

Ur kulturmiljösynpunkt är förstahandsvalet att bevara byggnaden. Om det är möjligt bör verkstadsbyggnadens exteriör och stomme tas tillvara men portar kan ersättas med stål/glaspartier. Interiören är tålig och kan omgestaltas för annan användning.

• *Förbindelsegångar hus 5-7 och hus 11-12*

Kopplingarna mellan de olika delarna i industri-anläggningen är av stor betydelse för förståelsen av den industriella processen och bör därför tas tillvara.

• *Lager (del av hus 2)*

Ur kulturmiljösynpunkt är förstahandsvalet ett bevarande av byggnaden men den är inte omistlig. Rivs den bör den på ett eller annat sätt lämna ett spår efter

sig så att den bebyggelse som bevaras återspeglar flera steg i verksamheten.

• *Utjämningsmagasin 18*

Nybyggnad med utgångspunkt tagen i utjämningsmagasinets byggnadsvolym. Magasinet är en teknisk anläggning som tillkom senare. Dess funktion var att utjämna flödet av spillvatten vilket betydde att det hade en understödjande snarare än central roll i produktionsflödet.

• *Lastningshallar och spåröverbyggnad 21-24*

Sentida tillägg som gör berättelsen om storbryggeriet mindre tydlig. Genom rivning kan tappningshallens norra fasad friläggas vilket vore fördelaktigt ur kulturhistorisk synvinkel.

• *Litet gult hus, f.d. ljudlab*

Sentida byggnad utan historisk koppling till fastigheten. En rivning vore eventuellt gynnsam då det skulle förbättra möjligheterna att synliggöra fornlämningen och därmed områdets förhistoria.

Avslutningsvis

Syftet med kulturmiljöutredningens analyser och slutsatser är att samrådsförslaget kan formas utifrån en gedigen kunskap om områdets kulturhistoriska värde.

Källor

Tryckta källor och Litteratur

Berg Anders, *Nybyggnder för PrippsBryggerierna AB Bromma*, Arkitektur 9 1969

Gullers, K.W (1978) *Pripps 150 år: 1828-1978*, Stockholm: Gullersproduktion

Hedlund John, *Ulvsunda Gjutmästaren 8 RAÄ 22, Arkeologisk undersökning*, 1998:12, Stockholms Stadsmuseum, Stockholm 1998.

Nilsson, Staffan (1979) *Bryggeribygnader: en studie i svensk industriarkitektur 1846-1918*, Stockholm: LiberFörlag

Nilsson, Staffan (1982) *Bryggerier i Sverige: en kulturhistorisk inventering*, Stockholm: Riksantikvarieämbetet

Kempe, Hans och Ljunglof Lars, *Inredningen av Pripps-Bryggeriernas nybyggnader i Bromma*, Arkitektur 4 1970

Sandwall, Carl -Gustaf, *Pripps-Bryggeriernas nyanläggning i Bromma*, Pripps-nytt 1-2 1970

von Heijne, Hans, *Pripps i Bromma*, Bromma hembygdsförenings årsbok 1971, Stockholm 1971

Ringsted, Nils (2008) *Bromma före historien*, Stockholm: Instant Book

Suneson Torbjörn, Isling Bengt (2000) *Gunnar Martinsson*. Ingår i: Svensk trädgårdskonst under fyrahundra år, (2000) Andersson, Jonstoj, Lundquist (red), Stockholm: Byggförlaget

Otryckta källor

Sista brygden: människor och miljöer från en avslutad industriepok. CD-ROM, foto: Håkan Eklund, 2004.

Från törst till dryck. *En berättelse om hur man framställer öl, läskedrycker och juice*. Odaterad broschyr AB Pripps Bryggerier.

Utredningar och rapporter

Olgarsson, Per (2011). Gjutmästaren 6, f.d. Pripps-bryggeriet. Ulvsunda Industriområde, Stockholm. Byggnadshistorisk rapport 2011:2. Stockholm: Stockholms stadsmuseum

Reichmann, Claes (2011). Kulturhistorisk konsekvensanalys. Exploateringsförslag REMIX Kv. Gjutmästaren 6 och 9. Stockholm: S:t Erik markutveckling

Wenander, Vicki (2017). (Del av) Ulvsunda industriområde. Gjutmästaren, Masugnen, Tackjärnet och Valsverket m.fl., Stockholm. Stockholm: Exploateringskontoret

Arkiv

Centrum för Näringslivshistoria (CfN AB)

Stockholms Stads Byggnadsnämnd Arkiv (BNA)

Stockholms stadsmuseums Arkiv (SSMA)

ArkDes Ritningsarkiv

Digitala källor

www.bebyggelseregistret.raa.se

Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister BBR

www.forssok.raa.se

Riksantikvarieämbetets fornsök

www.sgu.se

Sveriges geologiska undersökning

www.webbgis.lanstyrelsen.se

Länstyrelsens webb-GIS